

VERRADERS VOOR HET VADERLAND

SPLINTERS IN DE SWASTIKA
IN DE BAN VAN DE EED
PRATEN EN PLANNEN MAKEN
LINKS IN DE BRES
DE KERK VAN HET VADERLAND
20 JULI
VERZET ZONDER VRIENDEN

72

De problematiek van het verzet tegen de nazi's was nergens zo ingewikkeld als in Duitsland. Overal elders wist men zich te verzetten, behalve tegen de dragers en vertegenwoordigers van een verderfelijk systeem, tegen een vreemde indringer; het verzet was voor een niet gering deel een verlengstuk van de militaire strijd die aan de bezetting voorafgegaan was. Zij die zich verzetten, wisten zich bovendien gedragen door de sympathie van de meerderheid van de bevolking.

In het Derde Rijk was geen sprake van een vreemde indringer, maar van een eigen regime, dat men in meerderheid had begroet als een remedie tegen de kwalen waar het land aan leed, en dat het vaderland nieuwe grootheid en glorie scheen te brengen. Verzet tegen dat regime — zo moesten wel ontelbare Duitsers redeneren — richtte zich tegen het eigen land, speelde de tegenstanders in de kaart en zou het hele Duitse volk naar de nederlaag en de ondergang leiden.

De principiële bestrijders van het nationaal-socialisme voor wie deze problematiek niet of nauwelijks bestond — voornamelijk socialisten en communisten — waren voor het merendeel al in 1933 in de concentratiekampen verdwenen of naar het buitenland uitgeweken. Het verzet van links kon om vele redenen geen machtsfactor van betekenis meer vormen. Evenals de andere politieke partijen en vakbonden faalden ook de kerken, ook al schuwden vele individuele geestelijken de strijd niet.

De *Wehrmacht* had zich laten inkapselen en werd in hoge mate medeschuldig aan de misdaden van het nazidom. Waar kritiek bleef bestaan, was dat hoofdzakelijk uit overwegingen van militaire en machtspolitieke aard. In de laatste jaren van de oorlog werd bezorgdheid om Duitslands toekomst een sterkere prikkel tot verzet dan de afkeer van het nationaal-socialisme. Ook onder hen die men de dragers van het 'burgerlijk verzet' tegen de nazi's kan noemen, speelden de gedachte aan de herleving van de oude glorie van het *Reich* en, naarmate de oorlog vorderde, het besef dat Hitler het hele Duitse volk in zijn nederlaag zou meeslepen, een belangrijke rol. Het is tegen deze achtergronden wellicht niet eens zo verwonderlijk, dat de poging tot een staatsgreep na de aanslag van 20 juli 1944 voornamelijk een demonstratie werd van slechte voorbereiding, aarzelingen en halfhartigheid. Deze conclusie doet niets af aan de eerbied voor de moed waarvan velen ook in deze kringen blijk hebben gegeven.

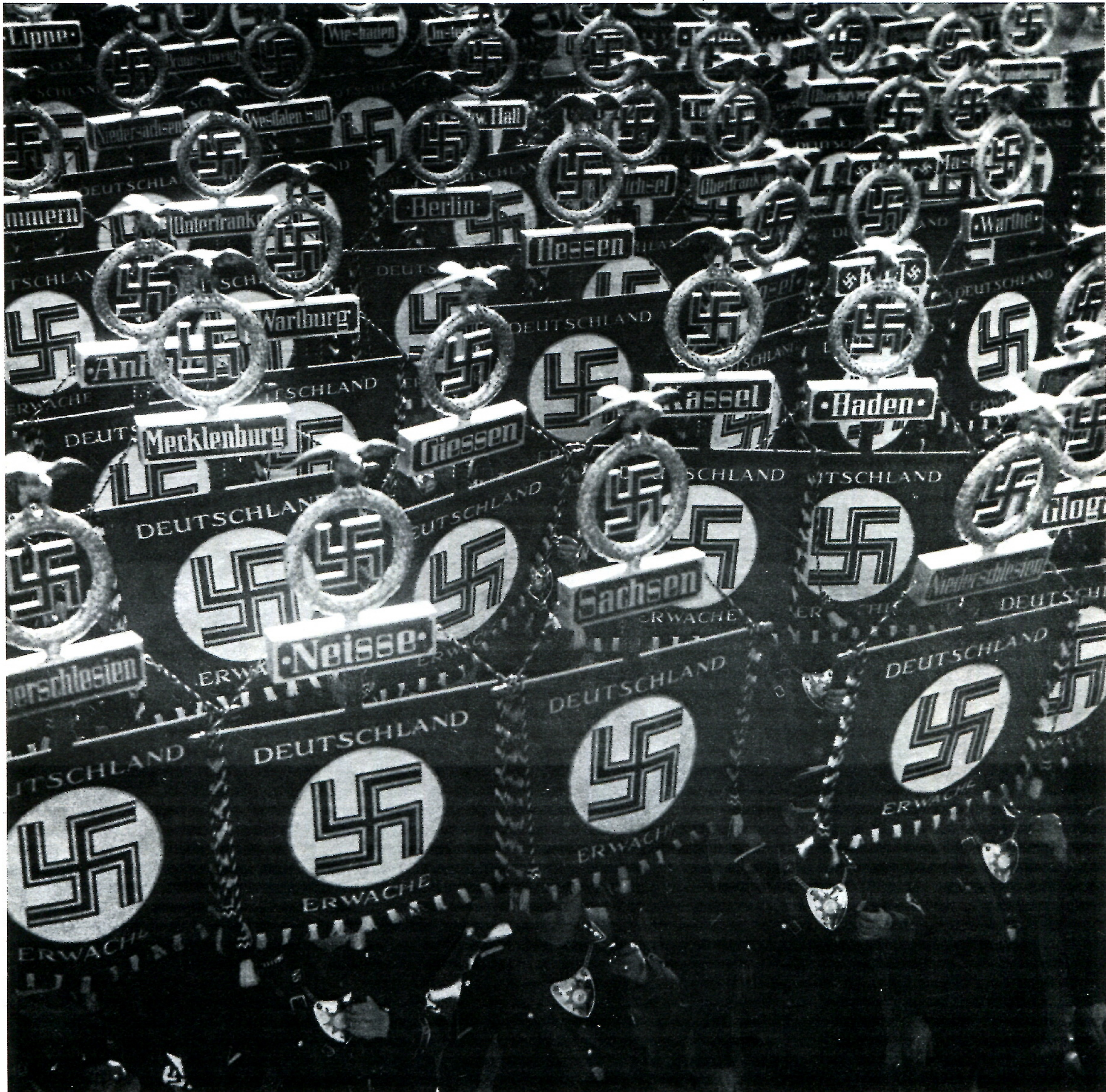
Dat de geallieerden van hun kant het Duitse verzet eer belemmerden dan bevorderden, kan slechts even be-treurenswaardig als begrijpelijk worden genoemd.

A.H.P.

DE PROBLEMATIEK VAN HET
DUITSE VERZET

SPLINTERS IN DE SWASTIKA

PROF. DR. H. W. VON DER DUNK

Het Duitse verzet verschilt essentieel van de verzetsbewegingen in andere landen. Deze laatste richtten zich tegen de buitenlandse vijand en bezetter. Ze konden rekenen op de sympathie van de passieve meerderheid van de bevolking en stonden in de meeste gevallen, zeker tegen het einde van de oorlog, in contact met de geallieerden. Het was een natuurlijk bondgenootschap. Bovendien hielden ze voeling met hun eigen regering, die van haar ballingschap uit leiding trachtte te geven aan het verzet. In de praktijk leidde dit vaak tot kortsluitingen en spanningen, maar moreel was er absoluut geen probleem. De illegaliteit kon zich beschouwen als het verlengstuk van de legale regering in ballingschap.

Links: na 1932 vond er in Duitsland een massaal nazificatieproces plaats, waardoor de grote massa van het Duitse volk vrede kreeg met de ontwikkelingen in het land. Dit is een beeld van een van de pompeuze partijdagen (1935) waarmee de NSDAP indruk wilde maken.

Rechts: verkiezingsaffiche van de NSDAP voor de verkiezingen van 1932. Rijkskanselier Von Papen wordt erin afgeschilderd als de man die door zijn wijze van regeren de alom gevreesde communisten in de kaart speelde.

Het Duitse verzet stond tegenover de eigen wettige regering en de passieve meerderheid van het volk. Voor de verzetsbewegingen in de bezette gebieden was de vernietiging van de vijand identiek met de bevrijding van het eigen land. Voor de Duitse verzetsfiguren hield de vernietiging van het regime in... ja, wat eigenlijk? Dat hing af van het tijdstip. Vóór de oorlog en ook in de eerste jaren van de strijd, tot ongeveer 1943, zou de val van het nazi-bewind voor Duitsland als grote mogendheid geen nadeel betekend hebben, in theorie althans niet. Een democratische regering had, zolang de *Wehrmacht* nog ongeslagen was, een vrede kunnen sluiten op basis van de grenzen van 1937, misschien zelfs op basis van München (en uit Duitsnationaal perspectief zou dat een heel ander resultaat hebben gegeven dan wat er in 1945 uit de bus kwam). Toch is dit een sprookjesfantasie, zelfs wanneer we even aannemen dat er in het begin van de oorlog een succesvolle staatsgreep zou hebben plaatsgevonden. Een dergelijke vrede zou men immers nooit hebben kunnen verkopen aan het Duitse volk. Zelfs de meest wijze regering had nooit een dergelijke politiek van onthouding, ja van vrijwillige beperking kunnen voeren. Conclusie: om de Duitse expansie te keren was harde druk van buiten nodig, en toen de alliantie tegen Duitsland eenmaal op gang was gekomen, toen de Duitse legers in geheel Europa onderdrukking en ellende hadden gebracht en ten koste van de grootste offers langzaam werden teruggedrongen, verwoeste streken, gemartelde bevolkingen achter zich latend, toen werd het voor de geallieerde staatslieden psychologisch vrijwel onmogelijk Duitsland niet de volle rekening te presenteren voor de rampspoed die het de wereld had berokkend.

Voor het Duitse verzet rees daarmee de vraag: zal een val van het bewind voor Duitsland nog veel uitmaken? President Roosevelt had na zijn bijeenkomst met Churchill te Casablanca in januari 1943 op een persconferentie de befaam-

de eis gesteld van een *'unconditional surrender'*. Dit betekende natuurlijk niet dat het geen verschil zou maken of de geallieerden met Hitler te doen hadden of met een antifascistische regering. Maar zekerheden en garanties waren er niet. Het eventuele verschil in behandeling zou zeker kleiner zijn, naarmate het nazi-bewind later aan de kant werd gezet. Het hing er daarom vanaf of men de machtspolitieke positie liet prevaleren of de interne maatschappelijke en geestelijke verhoudingen bij de beslissing de doorslag zouden geven.

Pas in de laatste fase van de oorlog was het duidelijk dat ook uit een oogpunt van machtspolitiek de ondergang van Hitler het behoud van Duitsland betekende, omdat de nazi's doelbe-

wust probeerden het land in hun val mee te sleuren en de toekomstkansen van Duitsland te verknoeien. Toen pas kon de oppositie het gevoel hebben dat de bestrijding van het regime geen risico meer inhield voor de Duitse machtspositie, omdat er toch niets meer te redden viel. Veeleer zou actief verzet nú een bewijs kunnen zijn dat het Duitse volk niet gelijkgesteld mocht worden met het nazisme, hetgeen een gunstige invloed zou kunnen hebben op de politiek van de overwinnaars. Ethische en nationale gezichtspunten vormden geen tegenstelling meer en het dilemma was opgeheven. Maar nogmaals, dat gold pas voor de laatste fase. Zolang de nederlaag niet vaststond, zolang men rekening kon houden met een schikking (en we weten dat

Hitler niet afkerig was van een compromis met de Angelsaksen), zo lang rook bestrijding van Hitler ook naar on- of antinationale activiteiten.

Daarmee zijn we bij de kern van de Duitse verzetsproblematiek: het patriottisme dat elders tot een van de inspiratiebronnen van het verzet behoorde. Verzet tegen een succesvol regime leek in Duitsland in te gaan tegen *Das Vaterland* en was psychologisch en politiek niet haalbaar. Verzet echter tegen een regime dat Duitsland naar de afgrond voerde, rook weer verdacht veel naar opportunisme en bood bovendien op morele gronden geen basis van geloofwaardigheid.

Het hoogste percentage stemmen dat de natio-

naal-socialisten bij vrije verkiezingen ooit hadden gehaald, bedroeg 37,8% (in juli 1932); toen Hitler in 1933 door middel van een paleisintrige kanselier werd, was zijn aanhang iets teruggelopen. Ofschoon zijn partij de grootste was en hij volkomen legitiem in aanmerking kwam voor het kanselierschap, kan op basis van deze cijfers niet worden gezegd dat de meerderheid van de Duitsers achter hem stond, toen zij nog geheel vrij was in haar beslissingen. Maar evenmin kan worden gezegd dat de meerderheid, die 62,2% plus alle niet-stemmers dus, antifascistisch was. Bovendien waren er, vooral in de gelederen van de rechtse partijen, vele sympathisanten, die misschien de voorkeur hadden gegeven aan een andere regeringsleider, maar die in feite Hitler

Rechts: Sophie Scholl, een van de leden van de studentenverzetsgroep 'Die Weisse Rose', die in 1943 ontstond aan de universiteit van München. Sophie werd in 1943 geëxecuteerd, omdat zij een vlugschrift verspreidde.

Rechtsonder: het vlugschrift dat 'Die Weisse Rose' in 1943 verspreidde, werd later in Engeland herdrukt en door de RAF als pamflet uitgeworpen boven Duits grondgebied.

Links: in dit pamflet wordt het Duitse volk gerustgesteld ten aanzien van Roosevelt's verklaring over een onvoorwaardelijke overgave. Ook deze eis heeft het Duits verzet niet bepaald kunnen stimuleren.

ERKLÄRUNG ROOSEVELTS

„Ausser den verantwortlichen faschistischen Führern braucht niemand in den Ländern der Achse die bedingungslose Übergabe zu fürchten. In alle Gebiete, die von den Vereinten Nationen befreit werden, werden wir Lebensmittel den Hungernden und Medikamente für die Kranken bringen. Wir haben dies in Nordafrika getan, und wir tun es in Sizilien. Wir werden es in allen Gebieten tun, sowie sie befreit werden, um den wirtschaftlichen Zusammenbruch zu verhindern und den Menschen in den befreiten Gebieten wieder auf die Beine zu helfen.

Die Bevölkerung der von der Achse kontrollierten Länder kann sich darauf verlassen :

Bedingungslose Übergabe bedeutet nicht, dass sie Elend für Tyrannei eintauscht. Das Ziel der Vereinten Nationen ist, den befreiten Völkern den Weg zu öffnen zu einem freiheitlichen politischen Leben, das sie sich selbst aufbauen können, und zu wirtschaftlicher Sicherheit. Aber bis der Tag der bedingungslosen Übergabe gekommen ist, werden die Vereinten Nationen unablässig auf den Feind einhauen. Wir schlagen hart zu, und wir werden bald noch härter schlagen. Je länger der Krieg weitergeht, umso stärker werden die Vereinten Nationen.”

verre prefereerden boven een man van linkse signatuur.

In de jaren na 1932 vond, vooral onder de jeugd, een massale nazificatie plaats. Intimidatie en propaganda, gepaard aan steeds ongeloofwaardigere politieke successen, zorgden ervoor dat een overweldigende meerderheid tenslotte volmaakt vrede had met de ontwikkeling, al wil dit geenszins zeggen dat deze meerderheid ook alle geloofsartikelen van het nationaal-socialisme met enthousiasme aanhing. Daar ligt een uiterst glibberig probleem voor elke beoordeling achteraf.

Omdat zij allerlei stille reserves hadden gekoesterd, wilden velen zich later, toen het misging, als antinazi's presenteren. Maar het spreekt vanzelf dat er een hemelsbreed verschil is tussen reserves en stille kritiek of verzet. De echte politieke tegenstanders, in de eerste plaats socialisten en communisten en voorts een aantal anderen die vóór 1933 het nazisme in woord of daad vastberaden hadden bestreden — en dat waren er duizenden — verdwenen in 1933 of in de volgende jaren in concentratiekampen of gevangnissen of namen de wijk naar het buitenland.

Na het *Ermächtigungsgesetz* (24 maart 1933) was openlijke oppositie tegen het regime bijzonder moeilijk. Er was dus alleen maar de keuze tussen meegaan of verzet — en dat laatste kon in een totalitaire staat van meet af aan alleen maar een illegaal karakter dragen. Meegaan daarentegen kon op velerlei manieren gebeuren. Men kon immers, door in functie te blijven, trachten waar dan ook de uitvoering van nationaal-socialistische maatregelen te beïnvloeden of af te zwakken. Honderden die geen enthousiaste aanhangers van het bewind waren, zijn op die wijze gebleven en hebben in vele gevallen, onder het mom van brave plichtsbetrachting, nazistische besluiten omgebogen, vertraagd of verprutst. Maar zij moesten moreel hun tol betalen; zij moesten hun sabotage doseren en vermengen met pro-nazistisch gedrag. En het blijft een open vraag of zij het regime uiteindelijk niet meer hebben geholpen dan geschaad. Zoals het ook een open vraag blijft in hoeverre doodgewoon eigenbelang bij hun houding de doorslag heeft gegeven. Het vellen van een globaal vonnis is hier dan ook misplaatst.

Voor de principiële tegenstanders die in Hitler en de zijnen van het begin af aan schurken hadden gezien en die het nazisme verafschuwden als een antimenselijk verschijnsel, was er dus geen grond meer om op te staan en zoiets als verzet te organiseren. Dit betekende in theorie

dat efficiënt verzet op den duur moest uitgaan van kringen en figuren die een zekere machtspositie bekleedden in het leger, in het ambtenarenkorps of in de diplomatieke dienst. Maar in deze instituten zaten geen principiële tegenstanders meer, want die waren er natuurlijk onmiddellijk uitgegoid, voor zover ze er ooit in hadden kunnen doordringen. In de praktijk moest het verzet daarom komen van mensen die aanvankelijk niet onwelwillend tegenover de nieuwe machthebbers hadden gestaan, of die althans nooit aanleiding hadden gegeven tot argwaan of ontevredenheid.

In het Duitse ambtenarenkorps en in het leger heerste vanouds — zoals trouwens in de meeste landen — een nationale en conservatieve instelling. In het Duitse geval betekende dat echter verontwaardiging over Versailles en over de herstelbetalingen, voorkeur voor een sterk hiërarchisch gezag en verachting voor democratie en liberalisme. En natuurlijk aversie tegen het socialisme en tegen alles wat verder naar links lag. In Hitlers buitenlands beleid en in zijn 'Nieuwe Orde' zaten dus zeer veel uiterst aantrekkelijke elementen voor ieder die zo dacht. Het waren dan ook veel meer zijn stijl en zijn brute methoden die kritiek uitlokten. Zo vinden wij bij enige diplomaten, zoals Ulrich von Hassell, de Duitse gezant in Rome, of Von Weizsäcker, staatssecretaris van buitenlandse zaken, een toenemende bezorgdheid over Hitlers agressieve politiek, die een oorlog zou kunnen uitlokken. Ook in militaire kringen stuitte die politiek op verzet, zoals bij generaal Beck. Zo ontstond er een burgerlijk-militaire oppositie, die de oorlog wilde voorkomen en waarbij nationaal-politieke en ethische motieven dooreenliepen.

Als uiterste remedie kwam in die kringen ook de gedachte aan een *Putsch* naar voren, omdat het steeds minder mogelijk werd Hitlers politiek nog langs legale weg af te remmen. Maar die consequentie viel velen uit deze kring van hoge officieren en diplomaten wel erg zwaar, omdat zij geheel geworteld waren in de vaderlandse traditie en door en door legalistisch dachten. Voor de officieren kwam daarbij nog de eed die zij na Hindenburgs dood hadden afgelegd op de persoon van de Führer. Hitlers diplomatieke successen maakten handelend optreden ongetwijfeld moeilijker, ook omdat zij de betrokkenen voor het hierboven reeds genoemde dilemma stelden. En toen de oorlog eenmaal was uitgebroken, betekende verzet hoogverraad, hetgeen het dilemma nog verscherpte. Pas toen na Stalingrad de nederlaag in zicht kwam en het duidelijk werd dat Hitler

naar de totale catastrofe koerste, kwam deze oppositie tot gerichte activiteiten, die hun climax en tevens hun afschuwelijk einde vonden in de revolte van 20 juli 1944.

Het is waar: dit verzet kwam pas van de grond, toen de oorlog verloren was. Bezorgdheid voor Duitslands toekomst bleek een sterkere prikkel dan verontwaardiging over de wandaden van het regime. Maar typisch Duits is dit niet. Ook elders kwam het verzet pas goed van de grond, toen de afloop van de strijd zich duidelijk ging aftekenen.

Efficiënt verzet in de Duitse dictatuurstaat kon tenslotte alleen maar komen van groepen die toegang hadden tot de macht, hetgeen betekent dat zij niet konden behoren tot de radicale anti-

fascisten van het eerste uur, maar tot de oude bovenlaag die Hitler in 1933 had geaccepteerd. Toch kende ook Duitsland het principiële verzet dat primair voortkwam uit ideologische en humanitaire motieven. Een voorbeeld vormt de groep van de *Weisse Rose*. Maar er waren meer idealistische groeperingen, onder de jeugd, onder de arbeidersbeweging, al betrof het altijd een minimale minderheid. Dat gold ook voor de kerken, die als instituties allerm minst 'in het verzet' waren gegaan, veeleer hadden gecollaboreerd, maar die wél priesters en predikanten telden die bereid waren op grond van hun christelijke geloofsovertuiging de hoogste tol te betalen voor de bestrijding van een onmenselijk bewind.

EIN DEUTSCHES FLUGBLATT

DIES ist der Text eines deutschen Flugblatts, von dem ein Exemplar nach England gelangt ist. Studenten der Universität München haben es im Februar dieses Jahres verfasst und in der Universität verteilt. Sechs von ihnen sind dafür hingerichtet worden, andere wurden eingesperrt, andere strafweise an die Front geschickt. Seither werden auch an allen anderen deutschen Universitäten die Studenten „ausgesiebt“. Das Flugblatt drückt also offenbar die Gesinnungen eines beträchtlichen Teils der deutschen Studenten aus.

Aber es sind nicht nur die Studenten. In allen Schichten gibt es Deutsche, die Deutschlands wirkliche Lage erkannt haben; Goebbels schimpft sie „die Objektiven“. Ob Deutschland noch selber sein Schicksal wenden kann, hängt davon ab, dass diese Menschen sich zusammenfinden und handeln. Das weiss Goebbels, und deswegen beteuert er krampfhaft, „dass diese Sorte Mensch zahlenmässig nicht ins Gewicht fällt“. Sie sollen nicht wissen, wie viele sie sind.

Wir werden den Krieg sowieso gewinnen. Aber wir sehen nicht ein, warum die Vernünftigen und Anständigen in Deutschland nicht zu Worte kommen sollen. Deswegen werfen die Flieger der RAF zugleich mit ihren Bomben jetzt dieses Flugblatt, für das sechs junge Deutsche gestorben sind, und das die Gestapo natürlich sofort konfisziert hat, in Millionen von Exemplaren über Deutschland ab.

Manifest der Münchner Studenten

Erschüttert steht unser Volk vor dem Untergang der Männer von Stalingrad. 330.000 deutsche Männer hat die geniale Strategie des Weltkriegs gefreite sinn- und verantwortungslos in Tod und Verderben geheht. Führer, wir danken Dir!

Es gärt im deutschen Volk. Wollen wir weiter einem Dilettanten das Schicksal unserer Armeen anvertrauen? Wollen wir den niedrigsten Machtinstinkten einer Parteilique den Rest der deutschen Jugend opfern? Nimmermehr!

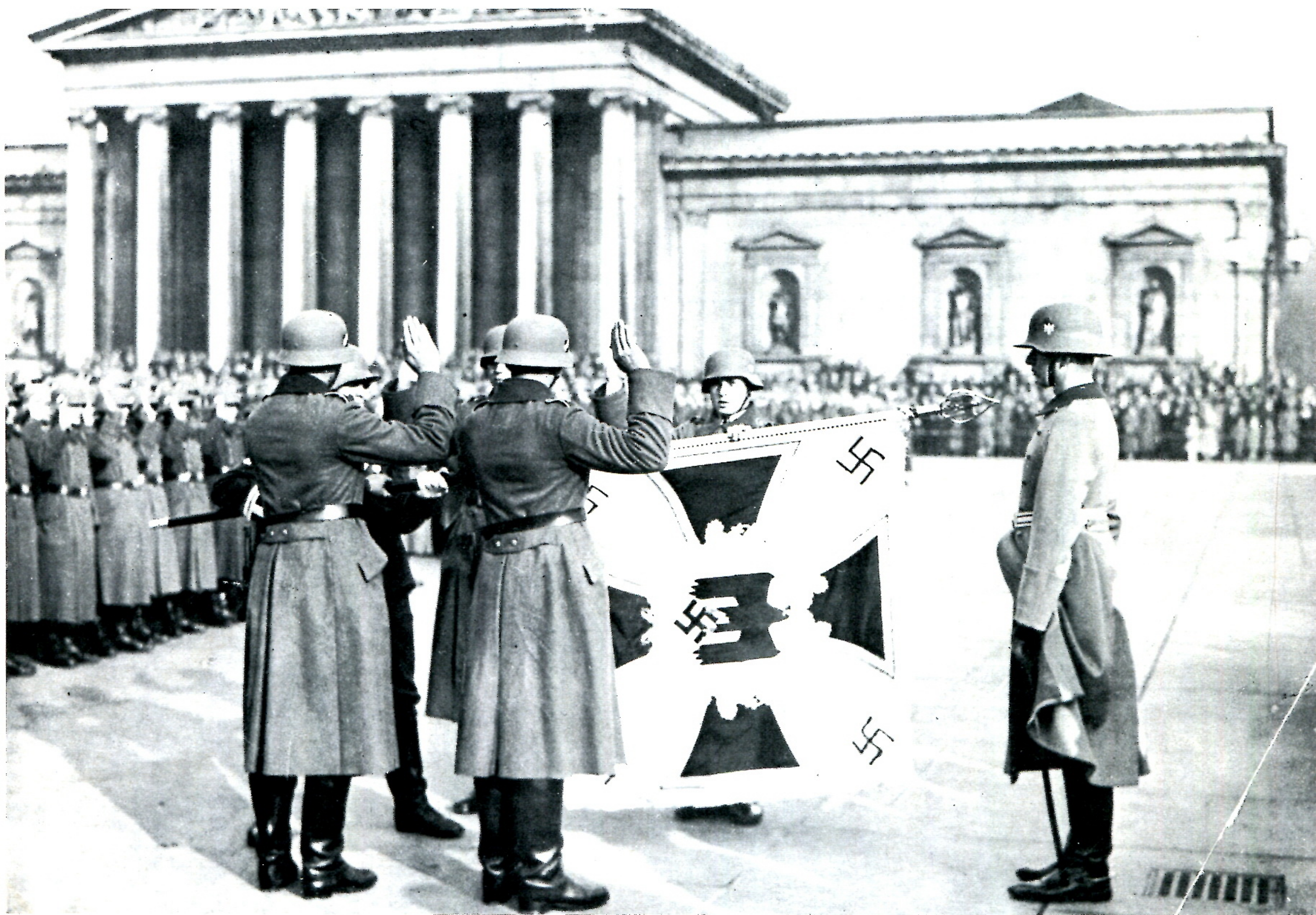
Der Tag der Abrechnung ist gekommen, der Abrechnung unserer deutschen Jugend mit der verabscheuenswürdigsten Tyrannei, die unser Volk je erduldet hat. Im Namen des ganzen deutschen Volkes fordern wir von dem Staat Adolf Hitlers die persönliche Freiheit, das kostbarste Gut der Deutschen zurück, um das er uns in der erbärmlichsten Weise betrogen hat.

In einem Staat rücksichtsloser Knebelung jeder freien Meinungsäußerung sind wir aufgewachsen.

HET VERZET IN HET DUITSE LEGER

IN DE BAN VAN DE EED

DR. KONRAD KWIET

Het eerste verzet in het Duitse leger stak de kop op in het najaar van 1938. Er waren toen na de *Machtergreifung* vijf jaren verlopen; vijf 'jaren van vrede', waarin Hitler gebruik had gemaakt om zijn positie te versterken en zijn aanvalsoorlog tegen Europa voor te bereiden. Het politieke en sociale leven waren in die tussentijd 'gelijkgeschakeld'.

Dat gold ook voor het leger, dat zelf aan dit proces had meegewerkt en er dus medeschuldig aan was. Het bood geen verzet van betekenis, kwam niet in opstand en daardoor voltrok zich stap voor stap zijn onderwerping. Hitler kondigde de herziening aan van het 'schandelijk' verdrag van Versailles en annonceerde herstel en bewapening: plannen die alle de volledige

Vanaf 1934 legden de 'Wehrmacht'-officiëren de eed van trouw niet langer af op 'volk en vaderland', maar op hun hoogste bevelhebber, Adolf Hitler. Ook deze eed vormde voor het ontstaan van een Duits verzet een grote rem.

steun genoten van de generaals. De 'successen' in binnen- en buitenland gaven vertrouwen en deden de terreur en het geweld in eigen land vergeten. Men was volgzzaam, verschanste zich achter de Pruisisch-Duitse militaire traditie, beriep zich op de stelregel dat een soldaat 'niet-politiek' is, leefde in de oude, reeds lang achterhaalde conservatief-aristocratische gedachtenwereld. Hitler gaf de bevelen, het leger gehoorzaamde. De officieren lieten vroegtijdige pensi-

onering en zelfs de moord op het nationaal-socialistische regime niet welgevallige generaals over hun kant gaan. Het leger koesterde zich in de illusie dat het zijn grootste tegenstander was kwijtgeraakt, nadat de SA haar machtspositie had verloren — maar het merkte niet dat Himmlers SS als de werkelijke overwinnaar uit de geruchtmakende Röhm-affaire te voorschijn was gekomen.

Het leger accepteerde de noodlottige eed, die het vanaf 1934 niet meer aflegde op 'volk en vaderland', maar op Adolf Hitler als hoogste bevelhebber. En toen in 1938 in een spel van intriges en kuiperijen de minister van oorlog, Von Blomberg, en de opperbevelhebber van het leger, Von Fritsch, werden uitgeschakeld, zwe-

gen de officieren. Voor de aartsintrigant Hitler was toen de weg vrij om het leger te gebruiken als werktuig in zijn handen voor de verwezenlijking van zijn oorlogsplannen.

Generaloberst Beck, chef van de Duitse generale staf, keerde zich in drie memoranda tegen Hitlers aanvalspolitiek. Hij vond echter geen gehoor, legde zich daarbij neer en trok zich stilzwijgend terug. Ook zijn opvolger Halder deelde zijn bezwaren. Het binnenvallen van TsjechoSlowakije zou door het ingrijpen van de geallieerden wel eens kunnen uitlopen op een Europese oorlog, die door het Duitse volk niet werd gewenst en waarop het leger militair niet was voorbereid. Het waren bezwaren van militaire aard, maar zij hadden consequenties op

Gedeeltelijk onder de ogen van het leger en ook onder zijn formele verantwoordelijkheid begonnen, de uit *Gestapo* en *Sicherheitsdienst* samengestelde *Einsatzgruppen* hun vernietigingstaak. Enige hoge officieren en soldaten toonden openlijk hun verontwaardiging en lieten duidelijk hun kritiek horen. Sommigen probeerden zelfs met geweld een einde te maken aan de moordpartijen van de SS. Ze waren echter niet op de hoogte van de door Hitler uitgevaardigde bevelen. 'Ik schaam me een Duitser te zijn', schreef de latere generaal Stieff vanaf het front. Na 20 juli 1944 werd hij doodgeschoten.

Generaloberst Von Blaskowitz protesteerde vergeefs; hij werd overgeplaatst. Deze individu-

Boven: generaal Helmuth Stieff, die zich in Oost-Europa 'schaamde een Duitser te zijn'.

Boven: een van de belangrijkste figuren uit het Duitse militaire verzet, generaal Beck.

Boven: generaal Carl von Stülpnagel leidde de acties op 20 juli 1944 in Parijs.

Onder: generaal Henning von Tresckow, een van de militairen die aandrongen op een 'Putsch'.

Onder: de chef van het 'Allgemeine Heeresamt', generaal Friedrich Olbricht.

Onder: generaal Fellgiebel, de chef van de verbindingdienst in Hitlers 'Wolfsschanze'.

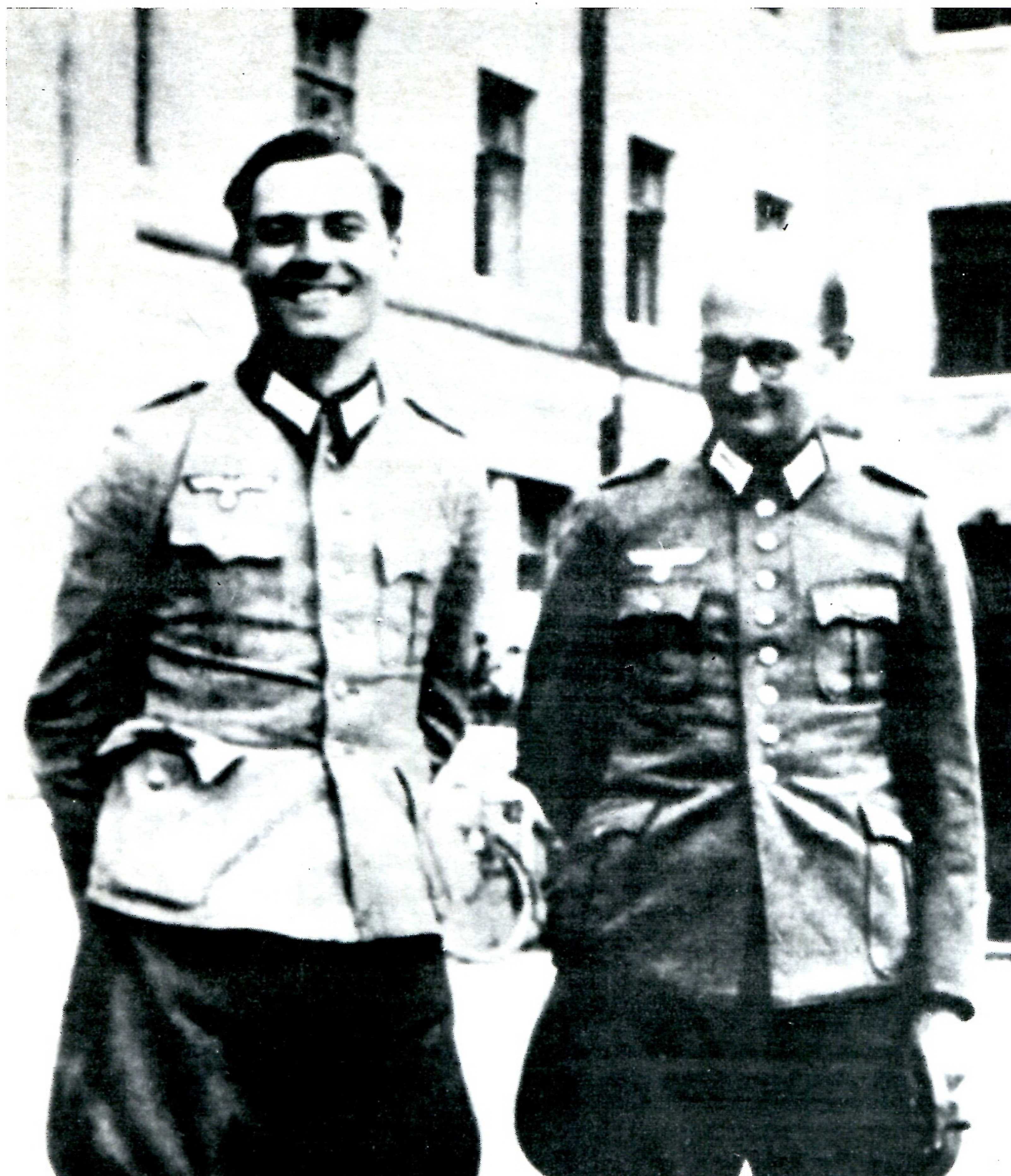
politiek terrein. Teneinde de oorlog te voorkomen moest het regeringsbestel omvergevoerd worden.

Binnen het opperbevel van het leger (OKH) werd door een kleine groep officieren een plan ontworpen voor een staatsgreep: de onverhoedse bezetting van de Rijkskanselarij, van de centrale van de inlichtingendienst, van het hoofdkwartier van de SS en de *Gestapo* en het gereedhouden van betrouwbare troepeneenheden. De

staatsgreep was vastgesteld op 29 september 1938. Een dag tevoren werd de actie echter afgelast: Engeland en Frankrijk hadden de uitnodiging voor de conferentie van München aangenomen; een staatsgreep zou psychologisch niet meer haalbaar zijn. Een half jaar later marcheerde het leger de '*Resttschechei*' binnen en in september 1939 ontketende Hitler met de overval op het nabuurland Polen de Tweede Wereldoorlog.

ele protesten veranderden niets aan de toestand. De legerleiding zelf wilde zich 'afzijdig' houden van de misdaden van de bezettingspolitiek, zich beperken tot haar militaire taak, moraal en eer van de *Armee* intact laten. Zij distantieerde zich derhalve vrijwillig van het beleid dat door de bezettingsautoriteiten werd gevoerd en was opgelucht dat het verlost was van 'die zwijneboel achter het front'.

Maar het was juist dit retireren van het leger

Ullstein

sitie was geïsoleerd en werd teruggedrongen. De eens zo sceptische generaals toonden zich plotseling *kriegsbegeistert*. De 'Boheemse korporaal' Adolf Hitler, op wie men eens met verachting had neergezien, had zich ontpopt als 'de grote veldheer aller tijden'. Maar slechts tijdelijk. Want na de snelle uitbreiding van de oorlog tot Zuidoost- en Oost-Europa en de intrede in de oorlog van de Verenigde Staten staken na de eerste militaire tegenslagen de ontzuivering, de oude twijfel en de angst voor een militaire nederlaag weer de kop op. De oppositie in het leger kreeg nieuw voedsel en verplaatste zich naar het oostelijk front, met name naar de staf van de legergroep *Mitte*. Aan dit oostelijk front voltrok zich in alle openlijkheid Hitlers wereldbeschouwelijke vernietigingsoorlog tegen 'jodendom en bolsjewisme'. Opnieuw raakte het leger in nieuwe misdaden verstrikt en opnieuw faalde het. Het accepteerde de afbraak van de militaire jurisdictie, de moorden door de *Einsatzgruppen* en tenslotte het beruchte *Kommissarbefehl*: de onmiddellijke liquidatie van Russische troepencommissarissen en joodse soldaten. Leger en officierenkorps waren er zich van bewust dat ze gevolg gaven aan een misdadig, met het volkenrecht strijdig bevel. Zeker, velen waren verontwaardigd. Maar slechts enkelen brachten de moed op actief weerstand te bieden. En de weinige militairen (Beck, Oster, Tresckow, Olbricht, Fellgiebel, Stülpnagel, Stauffenberg) die telkens opnieuw aandrongen op een beslissende 'slag', op een militaire *Putsch*, streden een vergeefse en hopeloze strijd tegen het 'verzet tegen het verzet'. Ze verbruikten al hun krachten en putten zich uit in de Sisyfusarbeid om aarzelende en weifelende officieren te overtuigen en te overreden zich aan te sluiten bij de militaire oppositie. 'De een wil handelen, zodra

Links: Claus Graf Schenk von Stauffenberg, op deze zeldzame foto samen met Albrecht Mertz von Quirnheim (rechts) in Winnica, Oekraïne.

dat voor Hitler de weg vrijmaakte naar de door hem verlangde '*Neuordnung*' van Europa op politiek en *rassisch* terrein. Het leger stelde zijn militaire bekwaamheid ter beschikking van zijn opperste bevelhebber en onttrok zich na de overwinning op het slagveld aan zijn verantwoordelijkheid. Partij en SS konden daardoor des te vrijer en doelmatiger hun schandelijke bezettingspolitiek uitoefenen.

De in Polen opgedane ervaringen bemoeilijkten een tijdlang de verhouding tussen Hitler en de legerleiding. Toen in oktober 1939 het bevel werd gegeven zich voor te bereiden op de aanvalsoorlog in het westen, spitte het conflict zich toe. Opnieuw werden nota's en memoranda opgesteld en kwamen er bezwaren van militaire, morele en volkenrechtelijke aard tegen de aanval op de neutrale staten België, Nederland en Luxemburg. De haard van de oppositie had zich van het opperbevel van het leger verplaatst naar de *Abwehr*. Nog eenmaal — en nu voor het laatst — bracht de chef van de generale staf, Halder, de moed op een *Putsch* te proberen, althans een poging ertoe te ondersteunen. *Oberst* Oster en *Oberstleutenant* Groscurth waren de voornaamste figuren. Ze reconstrueerden het in het najaar van 1938 opgestelde plan voor een staatsgreep. Maar bij die reconstructie bleef het. Op 5 november 1939 ontving

Hitler de opperbevelhebber van het leger, Von Brauchitsch, die hem wees op de twijfelachtige kansen van een offensief in het westen. Hitler reageerde hierop met een aanval van woede en dreigde de '*Geist von Zossen*' (de geest van de legerleiding die haar zetel had in Zossen) uit te roeien. Opnieuw leed de 'samenzwering' schipbreuk. Bezwarende documenten werden vernietigd, sporen uitgewist. Berusting, onmacht en verbittering namen toe. Bezoeken aan het front door Groscurth toonden aan dat vooral in kringen van jongere officieren nauwelijks steun te vinden zou zijn voor een poging om langs de weg van revolutie een ommekeer te verwezenlijken.

De kleine groep militaire opposanten maakte plannen en werkte verder; de vredespeilingen in het Vaticaan, in Engeland en in het neutrale buitenland werden voortgezet. Succes bleef echter uit. Er werden nieuwe staatsgrepen voorbereid en pogingen voor een aanslag bedacht. Men liet ze varen of ze mislukten. Aanvalsdata werden verraden, maar Hitler zette met hulp van zijn generaals ongehinderd zijn aanvalsoorlog voort en kreeg gelijk met zijn voorspelling dat hij in een *Blitzkrieg* de tegenstander vernietigend zou verslaan.

In de zomer van 1940 stonden zijn legers in Noorwegen en aan de Spaanse grens. De oppo-

hij een bevel krijgt, de ander bevelen, als er al gehandeld is', schreef een officier die de moed had laten zinken, in zijn dagboek. Inderdaad. De klachten, verwijten en uitingen van moedeloosheid van de weinige *Aktivisten*, maar ook van burgerlijke verzetsgroepen over het weifelen, het zich terugtrekken en het gebrek aan besluitvaardigheid bij de generaals, die telkens van mening veranderden, waren niet van de lucht. Er werd eindeloos gepraat over het psychologisch juiste moment van een *Putsch*, over de eed en de legendarische 'dolkstoot in de rug', over de gevolgen voor de binnenlandse en buitenlandse politiek, over de verschillende toekomstperspectieven op politiek terrein en over de 'nationale' plannen tot het stichten van een nieuwe orde zodra het huidige regime zou zijn verdwenen.

Tot 20 juli 1944 leden alle pogingen van de militaire oppositie om een einde te maken aan de oorlog en aan het nationaal-socialistisch bewind, schipbreuk. Ondanks het uitblijven van succes en de negatieve balans valt niet te ontkennen dat binnen een falend opperbevel (en een falende samenleving) een enkele stafofficier en een aantal soldaten ondanks alle belemmeringen en tegenslagen hun leven hebben ingezet en opgeofferd voor een actief verzet tegen het nationaal-socialisme.

HANS OSTER

Het aantal mensen dat Hans Oster geheel gelijk geeft, is maar klein. Zijn rigoureuze afwijzing van het nationaal-socialisme en zijn leidende rol in het militaire verzet worden weliswaar algemeen erkend en gewaardeerd, maar zijn meest beslissende stap, zijn 'landverraad', vindt daarentegen minder waardering en wordt niet enkel in onverbeterlijk rechtse en reactionairtraditionalistische kringen, maar ook daarbuiten afgekeurd, verworpen en als volstrekt overbodig beschouwd.

Het was de voormalige Nederlandse militaire attaché in Berlijn, Sas, die na de oorlog voor de parlementaire enquêtecommissie zijn 'samen-spel' met Oster uitvoerig uiteenzette en aan het nageslacht doorgaf wat Oster hoopte en verwachtte. Beide medespelers, die zich vergeefs hebben ingezet om de Duitse overval op Nederland te verhinderen, leven niet meer. Sas vond de dood bij een vliegtuigongeluk in oktober 1948; Oster werd op 9 april 1945, slechts enkele dagen voor de komst van de Amerikaanse troepen, na standrechtelijk door de SS te zijn veroordeeld, in het concentratiekamp Flossen-burg in Beieren ter dood gebracht.

Een biografie van Oster bestaat niet. Papieren die ons een blik kunnen gunnen op zijn opvattingen — privé-brieven en persoonlijke aantekeningen — zijn grotendeels vernietigd of niet bereikbaar voor onderzoek. Zijn militaire beoordelingslijst geeft slechts inlichtingen over zijn uiterlijke levensloop: in augustus 1887 als zoon van een protestantse dominee in Dresden geboren; twintig jaar later eindexamen. Soldatenloopbaan: vaandrig, luitenant, opleiding voor de generale staf. Onderscheidingen wegens zijn verdiensten in de Eerste Wereldoorlog. Aansluitend daaraan overgang naar de *Wehrmacht*. Afwisselend troependienst en werk bij de generale staf. In april 1933 benoeming in het *Forschungsamt* tot het vervullen van taken voor de inlichtingendienst. Overgang naar de *Abwehr* (de contraspionage). Op 1 april 1939 bevorderd tot overste bekleedt hij de functies van leider der *Zentralabteilung* en chef van de staf der buitenlandse contraspionage in het oppercommando van de *Wehrmacht* (OKW). In maart 1944 wordt hij als generaal-majoor uit de actieve dienst ontslagen. Ruim een jaar na deze datum, op 21 juli 1944, een dag na de aanslag op Hitler, wordt hij door de *Gestapo* in hechtenis genomen.

Vrienden, collega's en tijdgenoten schilderen Hans Oster af als een stoutmoedige, temperamentvolle, bekwame officier. Schacht noemt hem 'een absoluut integer man'. Schlabbendorff: 'een man naar Gods hart'. Halder: 'een man die als het ware het gras hoorde groeien'. En van Sas is de karakterisering: 'een man van karakter, zoals ik er tot dan toe geen ontmoet had, moedig en vermetel als geen enkel ander mens.'

Na mishandelingen en zware verhoren geeft Oster tegenover de *Gestapo* openlijk toe dat hij de staatsgreep heeft helpen voorbereiden en hij doet een felle aanval op de SS en haar verderfelijke invloed, rechtvaardigt en motiveert zijn verbitterde vijandschap tegenover het natio-

naal-socialistische regime. De SS-rechter die hem ter dood veroordeelt: 'Van Oster heb ik wel de allerbeste indruk gekregen van alle verdachten. Hij was het type van een hoge Duitse officier, had een soldatesk optreden, correct en moedig.'

Zijn zelfbewustheid wordt geprezen, zijn openheid en rechtlijnigheid, zijn werkkraft en optimisme en zijn kameraadschappelijkheid. Maar zijn af en toe de kop opstekende agressiviteit, zijn slordige en vaak onbehouwen manier om zich uit te drukken worden hem kwalijk genomen. Vooral ook zijn onvoorzichtigheid, waarmee hij zichzelf en anderen in gevaar

bracht. Hij zou niet vrij zijn geweest van menselijke zwakheden en ijdelheid. Naast zijn voorliefde voor paarden en muziek schijnt deze slanke officier van gemiddelde lengte, die altijd elegant gekleed was, geen afkeer te hebben gehad van amoureuze avonturen. In het begin der jaren dertig raakt hij in een liefdesaffaire verwickeld, hij gedraagt zich weinig 'discreet' en de strenge erecode van het leger verplicht hem een tijdlang de dienst bij de *Reichswehr* te verlaten. Later verbiedt deze schandvlek zijn opname in de generale staf, maar de contraspionagedienst neemt hem wel aan. Hij krijgt ook toestemming de rode generaalsstrepen te dragen, maar niet de gebruikelijke zilveren patten op de schouders. Naar de mening van hen, die hem van nabij kennen, is hij daar nooit helemaal overheen gekomen.

Zijn protestants ouderlijk huis, zijn opvoeding in nationalistische geest en in Pruisisch-Duitse militaire traditie hebben hun stempel op hem gedrukt en hem geleerd te bouwen op God, Koning en Vaderland — eer, recht en fatsoen. In zijn hart blijft hij monarchist. Het ineensstorten van de monarchie der Hohenzollerns en de revolutie van 1918, treffen hem als een mokerslag. Begrippen als democratie, liberalisme en

parlement zeggen de apolitieke, zich van de dagelijkse politiek van die dagen distantiërende legerofficier weinig. Hij is het produkt van een Pruisisch-aristocratische omgeving. Oster blijft dan ook onverschillig tegenover de republiek van Weimar en bewaart afstand tot de 'gammelé' partijstaat. Zoals vele anderen — vooral ook latere verzetsstrijders — heeft hij de beste verwachtingen van de 'nationale opleving' van 1933, van de 'omwenteling' en de 'terugkeer naar voormalige tradities'. Maar al heel gauw komt de ontzuivering. Het 'sterke, nationale' Duitsland van Hitler is niet het Duitsland van zijn dromen. De met de opvoeding meegegeven en aanvaarde ideeënwereld, haar wetten en opvattingen, die overigens Hitlers weg tot de macht geëffend hebben, worden nu in zijn ogen gecorrumpeerd, krijgen een andere inhoud, moeten wijken voor rigoureuze uitschakeling van politieke tegenstanders en discriminatie van joden, voor kerkvervolgung en gelijkschakeling en tenslotte ook voor verwijdering van geachte en vereerde legeraanvoerders. Hij voorziet dat Hitlers politiek naar een waanzinnige wereldoorlog leidt, dat de voordien 'smetteloze' *Armee* zijn moraal en integriteit verliest, alles stilzwijgend accepteert, er mede aan schuldig wordt. Hij komt in opstand, is actief in het verzet, is bereid tot nu toe geldende grenzen te overschrijden. Het is zijn zedelijke en morele verontwaardiging die hem dwingen zijn vaderland weer op paden van eer, recht en fatsoen te brengen.

In de *Abwehr*, onder bescherming van admiraal Canaris, binnen een kleine kring van gelijkgezinde vrienden, ontwikkelt Hans Oster zich tot de belangrijkste as waarom het militaire verzet draait, tot de 'hoofdtechnicus' van de oppositie. Hij knoopt betrekkingen aan met andere verzetsgroepen, mobiliseert, overtuigt, laat voor de SS belastend materiaal bijeenbrengen, zendt bemiddelaars naar het buitenland, is de toevlucht van allen die om hun ras of hun politieke overtuiging vervolgd worden, helpt hen bij hun vlucht. Hij ziet met wanhoop toe hoe de generaals zich aan Hitler onderwerpen en niet tot een besluit kunnen komen. Maar hij accepteert het als een feit en trekt er zijn consequenties uit. Hij ontwerpt een aanslag en bereidt een staatsgreep voor. Hij schrikt er niet voor terug de data te verraden waarop Hitler gaat aanvallen. Hij hoopt Hitlers *Blitzkrieg* te verhinderen, de 'terugslag' te kunnen benutten om het regime ten val te brengen, aan de misdaad een einde te maken. Tegenover de Nederlander Sas 'rechtvaardigt' hij zich met de woorden: 'Men zegt misschien dat ik een landverrader ben, maar in werkelijkheid ben ik dat niet, ik beschouw mijzelf als een betere Duitser dan al die mensen die achter Hitler aan lopen. Het is mijn vaste voornemen en mijn dure plicht Duitsland en daarmee de wereld van deze, steeds gevaarlijker wordende pest te bevrijden.'

De Amerikaanse historicus H. C. Deutsch heeft er met het volste recht de nadruk op gelegd dat onze houding ten opzichte van Hans Oster in zeker opzicht lijkt op een zuurgraadmetering die laat zien tot welke graad wij zelf de zaak van het verzet aanvaarden.

Dr. Konrad Kwiet

DE DENKBEELDEN VAN EN DE RICHTINGEN IN
HET DUITSE VERZET

PRATEN EN PLANNEN MAKEN

DR. G. VAN ROON

De documenten die ons over de opvattingen van de Duitse oppositie informeren, vertonen een sterk uiteenlopend karakter. Het ene is een discussiestuk voor intern gebruik, een ander is geschreven ten behoeve van een generaal die men tot medewerking wilde overhalen, weer een ander diende om de geallieerden te overtuigen van het bestaan van een Duitse oppositie en van de echtheid van haar motieven. Het spreekt vanzelf dat in al deze documenten, voor zover ze voor extern gebruik bestemd waren, terdege rekening werd gehouden met de opvattingen van de geadresseerden. Ook vinden we soms een summiere beschrijving van verloren gegane documenten in de rapporten van de Hitler-trawanten die dit materiaal hadden ontdekt of

Carl Goerdeler en, links achter, Ulrich von Hassell tijdens het proces na de aanslag op Adolf Hitler. Beiden werden terechtgesteld wegens hun medewerking aan de aanslag.

de auteur tot bepaalde inlichtingen hierover hadden geprest. Een soms na langdurige marteling verkregen informatie geeft natuurlijk nooit een volledig beeld van wat iemand dacht of wilde. Dit sterk uiteenlopende karakter van het bronnenmateriaal speelt een rol die bij de interpretatie van de inhoud in acht dient te worden genomen.

Over de hoeveelheid materiaal hebben we niet te klagen. Het is een typisch Duitse eigenschap om gedachten geregeld aan het papier toe te

vertrouwen, een eigenschap die niet zonder gevaar is voor de schrijver zelf en voor de door hem beschreven personen. Mede door het feit dat veel communistisch en socialistisch kader reeds in de eerste jaren na 1933 — voor zover niet uitgeweken — gearresteerd was, is in het bronnenmateriaal het aandeel van de burgerij tamelijk groot.

In de tweede helft van de jaren dertig kwam in de Duitse oppositie een samenwerking in breder verband tot stand. Dat is in niet geringe mate te danken aan Carl Goerdeler. Deze burgemeester van Leipzig werd in 1937 ook in het buitenland bekend, toen hij uit protest aftrad, nadat de nazi's tijdens zijn afwezigheid een gedenkteken voor de joodse componist Mendels-

sohn verwijderd hadden. Door zijn protesthouding werd hij het verzamelpunt van een aantal oppositionele groepen in de niet-militaire sector. Hij ontplooië daarbij een enorme activiteit. Telkens drong hij bij de aarzelende generaals aan op handelen. Een tacticus was hij niet altijd en hij was ook niet altijd even voorzichtig. Hij kwam uit de Duits-nationale hoek, was onder Brüning Rijkscommissaris voor de prijsbeheersing geweest, was door zijn steun aan Brüning bij zijn eigen partij in ongenade gevallen, waarmee hij ook had gebroken. In mei 1932 had Brüning Goerdeler als zijn opvolger aan Hindenburg voorgesteld, maar deze gaf de voorkeur aan Von Papen. Onder Hitler was hij een tijdlang ook weer met de prijsbeheersing belast. Na zijn aftreden als burgemeester trad hij op als de Berlijnse vertegenwoordiger van de industrieel Robert Bosch uit Stuttgart. Bosch stelde hem ook in staat een aantal buitenlandse reizen te maken, daar op het dreigende gevaar te attenderen en zijn geestverwanten betrouwbare informatie te verschaffen over de economische situatie in andere landen en daarmee omtrent de werkelijke machtsverhoudingen. Op zo'n reis bracht hij in 1937 ook een bezoek aan ons land.

Tot de *inner circle* van de 'Goerdeler groep' behoorde de diplomaat Ulrich von Hassell, wiens dagboeken uit de oorlogsjaren bewaard zijn gebleven. Daar hij geen voorstander was van een Duits bondgenootschap met het Italië van Mussolini, was hij als ambassadeur in Rome in ongenade gevallen en had hij een functie aanvaard in het bedrijfsleven. Von Hassell die uit eigen ervaring wist hoe zwak Italië als bondgenoot zou zijn, stond buiten Duitsland in enig aanzien. Dat bleek in het voorjaar van 1940 nog bij de geheime besprekingen die met Engeland werden gevoerd.

Begin 1938 kwam Goerdeler in contact met Hans Bernd Gisevius, die via de politie terechtgekomen was bij de *Gestapo* en daardoor beschikte over belangrijke informatiebronnen. Zijn gepubliceerde memoires geven een betrouwbaar beeld van de verhoudingen binnen de Duitse oppositie aan het eind van de jaren dertig. Tijdens de oorlog verbleef hij voor de *Abwehr* in Zwitserland en daardoor is het beeld dat hij van de latere jaren geeft enigszins vertekend.

Eind 1939 sloot Johannes Popitz zich bij Goerdeler aan. Popitz was minister van financiën in Pruisen en getrouwd met een Nederlandse vrouw. Hij was op zijn gebied een specialist. Als voorstander van een staatkundige vernieuwing van Duitsland had hij in de *Führerstaat* een middel gezien om zijn doel te verwezenlijken. Van Hitlers jodenpolitiek moest hij echter niets hebben en na de pogrom van november 1938 bood hij zijn ontslag aan, wat geweigerd werd. Sindsdien beschouwde hij het als zijn plicht het regime van binnen uit te ondermijnen, maar ging bij zijn contacten, gezien zijn verleden, volgens andere leden van de groep wel wat erg ver.

Door bemiddeling van de vakbondsleider Jacob Kaiser kwam Goerdeler in de loop van 1940 in contact met Wilhelm Leuschner, die in de socialistische vakbonden een leidende functie had vervuld en van 1928 tot 1933 minister van binnenlandse zaken was geweest van de deelstaat Hessen. In 1933 was hij in een concentratiekamp terechtgekomen, maar na twee jaar vrij-

gelaten. Vanuit een door hem overgenomen aluminiumfabriek, waar uitsluitend vroegere vakbondsleden werkten, maakte hij plannen voor een eenheidsvakbeweging en voerde hij hiertoe allerlei illegale besprekingen.

Welke opvattingen leefden er nu in deze groep? Voor de conservatief-nationalen, de *Honoratioren*, die het beeld bepaalden van de Duitse oppositie tussen 1938 en 1942, was het oude Europa nog altijd het middelpunt van de wereld en het 'blanke ras' superieur aan alle andere. In dit oude Europa nam in hun voorstellingen het grote *Reich* van Bismarck, aangevuld met vroegere delen van de oude Donaumonarchie, een centrale plaats in. Het *Reich* vormde volgens hen een kern van een politiek en economisch

bij iemand als Goerdeler in die jaren een denken in termen van *Grossmachtpolitik*. Duitsland was nu niet alleen maar een Midden Europees imperium, maar zijn omvang herinnerde aan die van het Middeleeuwse *Reich*. Produkt van deze fase is onder andere het memorandum *Das Ziel*. Hierin werd opgemerkt dat, alleen als het gelukte om de gedachte van de nationale staat te verenigen met de noodzaak van een groter gebied, voor Duitsland een werkelijke oplossing zou zijn bereikt. In Europa diende de Duitse hegemonie te worden erkend. Allerlei geopolitieke argumenten werden hierbij aangevoerd; woorden als ras, bloed, bodem en strijd, alle herinnerend aan het sociaal-darwinistische pseudo-wetenschappelijke denkklimaat; wer-

Bundesarchiv, Koblenz

Een van de leidende figuren van de 'Kreisauer Kreis' was graaf Helmuth von Moltke. De leden van deze groepering werden vooral door een soort religieus socialisme bewogen.

aaneengesloten Midden-Europa dat als onafhankelijke wereldmacht aanspraak kon maken op koloniaal bezit. Hun gedachten gingen uit naar een Duitse hegemonie in plaats van naar een noodzakelijke beperking van de nationale ook van de Duitse soevereiniteit. Hun programma bestond uit een herziening van het Verdrag van Versailles met vreedzame middelen. Wat de staatsvorm betreft, ging de voorkeur uit naar een herstel van de monarchie. Parallel aan Hitlers successen in 1939 en 1940 zien we ook

den herhaaldelijk gebruikt. Een niet bepaald opwekkend stuk. Het zou echter verkeerd zijn hier niet te vermelden dat alle traditionele voorstellingen hun waarden schenen te verliezen onder invloed van de veranderingen in de internationale situatie (deelname van de Sowjetunie en de Verenigde Staten aan de oorlog) en door de toenemende terreur in eigen land en in de bezette gebieden. Ook in deze kring trok men hieruit de consequenties en het memorandum *Der Weg* is een voorbeeld van de veranderde gedachtengang: de beoordeling van Bismarck werd voorzichtiger, het beeld van Weimar minder negatief; Hitlers buitenlandse politiek werd uitdrukkelijk afgekeurd en de binnenlandse problemen kregen sterker de aandacht.

DE WITTE ROOS SPREEKT

Op de morgen van 16 februari 1943 verschenen op vele huizen in München grote opschriften in rode verf: 'Weg met Hitler! Leve de vrijheid!' De letters waren veertig centimeter hoog en van verre zichtbaar — maar slechts een paar inwoners van München kregen de opschriften te lezen. De Gestapo mobiliseerde meteen de Münchense brandweer en liet de gevaarlijke woorden weghalen. Maar het verhaal van de daad ging als een lopend vuurtje door de stad.

Wie waren de daders? De Gestapo zette een koortsachtige speurtocht op touw. De Gestapo was ongerust — want het was in de dagen van Stalingrad en voor het eerst verbreidde zich in brede kringen van de bevolking het gevoel dat de oorlog die de nationaal-socialisten hadden uitgelokt, niet goed zou aflopen. De daders bleken Münchense studenten te zijn, die hadden ingezien dat Hitler Duitsland naar de afgrond voerde en die probeerden iets te doen om hun land en hun volk te redden. Hun groep werd 'Die Weisse Rose' genoemd.

De studenten bleven niet stilzitten. Terwijl de Gestapo nog op hen loerde, bereidden ze een brochure voor, waarvan illegaal vijftigduizend exemplaren werden gedrukt. Twintigduizend ervan werden naar vrienden op de universiteiten in Jena en Wenen gestuurd, de rest ervan werd op 19 februari aan de collega-studenten uitgedeeld tijdens een college aan de universiteit te München.

Een fragment uit deze brochure luidt: 'Ons volk is geschokt door de vernietiging van de mannen van Stalingrad. De geniale strategie

Süddeutscher Verlag

Johannes Popitz, minister van financiën van Pruisen, sloot zich in 1939 aan bij de Goerdelergroep, al bleef hij wel in functie.

Hoe stond het met de visie op staat en samenleving? De nationaal-socialistische leus van de *Volksgemeinschaft* had ook in deze kring indruk gemaakt. Von Hassell en Popitz waren van mening dat de hele samenleving aan de staat ondergeschikt diende te zijn, zij het bij Von Hassell in sterk gedecentraliseerde vorm. Goerdelers staatsopvatting was typisch liberaal. Bekijkt men de concepten die als proeve van een grondwet werden opgesteld, dan vallen bij Popitz en Von Hassell sterke autoritaire trekken op; de anderen leggen meer de nadruk op het beginsel van zelfbestuur voor de lagere organen en besturen. Tegenover partijen stond men enigszins kritisch, de openbare mening speelde een betrekkelijk geringe rol. Op sociaal-economisch gebied was Goerdeler liberaal en hij verzette zich uit een sterk patriarchale houding tegen uitbreiding van de sociale politiek. Werkloosheid vond hij in zekere zin onvermijdelijk. Ook hier zien we echter in de loop der jaren verandering in komen, onder andere door de invloed van iemand als de socialistische vakbondsleder Leuschner.

In de loop van 1941 viel een toenemende invloed van een nieuwe groepering te bespeuren,

Ullstein

Ulrich von Hassell, vroeger Duits ambassadeur in Rome, behoorde tot de kern van Goerdelers groep. Hij was ook buiten Duitsland bekend.

de *Kreisauer Kreis*, zo genoemd naar het landgoed van een van de leidende figuren van deze groep, graaf Helmuth James von Moltke, waar enkele grote bijeenkomsten plaatsvonden. Tot deze groep behoorden rooms-katholieken, socialisten en protestanten. De jongeren hadden duidelijk de leiding, maar lieten zich bij het uitwerken van hun ideeën door deskundige ouderen beraden. Terwijl de leidende figuren van de 'Goerdeler groep' hun ideeën vooral in die van het Duitsland van vóór 1914 hadden opgedaan, waren de Kreisauers sterk beïnvloed door allerlei verschijnselen uit de tijd na de Eerste Wereldoorlog. Zij kwamen uit de jeugdbeweging, hadden een rol gespeeld in de werkkampen voor studenten, boeren en arbeiders en waren gepakt door de ideeën van het religieus socialisme. De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor het oosten van Duitsland, de jaren van crisistoestand en massale werkloosheid en de opkomst en groei van het nationaal-socialisme waren hun ervaringen.

Als gevolg hiervan zetten zij zich vooral in voor een structuurverandering op sociaal-economisch en politiek gebied. (Naast hun werk in deze groep hebben alle deelnemers in beroeps-

Ullstein

Goedeler had ook contact met Wilhelm Leuschner, die plannen voorbereidde voor een eenheidsvakbeweging in Duitsland.

en privésfeer het regime bestreden en vervolgden geholpen.) De Kreisauers zagen het als hun hoofdtaak in de binnenlandse sfeer de groepen tot elkaar te brengen die naar hun mening een belangrijke bijdrage aan de opbouw zouden kunnen leveren: de arbeiders en de kerken. Op drie bijeenkomsten in Kreisau, voorbereid door vele besprekingen in Berlijn en elders, kwam een basis tot stand waar representanten van de genoemde groepen achterstonden: van de zijde der arbeiders de al eerder ter sprake gekomen Leuschner en van de zijde der kerken de bisschoppen Preysing (Berlijn), Faulhaber (München), Dietz (Fulda) en Wurm (Stuttgart). Het contact met de bisschoppen had ook tot doel hen tot een kritischer houding tegenover het regime te bewegen. De Kreisauers waren ook de Duitse partner van de ontwikkelingen en discussies in de oecumenische beweging, die tenslotte leidden tot de oprichting van de Wereldraad van Kerken.

Op hun bijeenkomsten besteedden de Kreisauers veel aandacht aan vragen van opvoeding en onderwijs. Ze pleitten voor een afbreken der totalitaire organisatievormen en beschouwden de persoonlijke vrijheid en de eisen van de ge-

van de korporaal-oorlogmaker heeft 330.000 Duitse mannen zinloos en zonder enig gevoel voor verantwoordelijkheid in de dood en het verderf gejaagd. Willen wij de rest van de Duitse jeugd opofferen aan het lage machtsinstinct van een partijklek? Nimmermeer! Wanneer de Duitse jeugd niet eindelijk opstaat, wrekend en verzoenend tegelijk, zijn beul verplettert en een nieuw Europa sticht, blijft Duitslands naam voor eeuwig onder andere naties geschandvlekt.'

De brochure was geschreven en gedrukt door

een kleine kring van studenten, die zich om Kurt Huber, hoogleraar in de filosofie en de psychologie, had geschaard. Deze onafhankelijke verlamde man had zijn geestelijke onafhankelijkheid bewaard in de door Gauleiter Giesler en SS-rector Wüst getiranniseerde universiteit van München. (...)

Het was dan ook tijdens zijn college van 19 februari 1943 dat de brochure werd verspreid. Daarbij werden twee studenten door de pedel van de universiteit, Schmied, gadeslagen en deze spion lichtte de Gestapo in. Kort daarop

werden Hans en Sophie Scholl gearresteerd, samen met de schilder Alex Schmorel, eveneens lid van deze kring. Drie uur na hun arrestatie stonden ze al voor het Volksgerichtshof, dat speciaal uit Berlijn was gekomen, en werden ze ter dood veroordeeld. Op de vraag van het gerecht of ze Hitler zouden doden, als ze daar de kans toe zouden hebben, antwoordden Hans en Sophie Scholl als uit één mond: 'Ja, direct!'

(Uit: 'Das geheime Deutschland' — Berlijn 1946)

De Stuttgarter industrieel Robert Bosch, die Goerdeler in staat stelde het buitenland te waarschuwen tegen de gevaren die dreigden.

meenschap als de polen van de maatschappijvernieuwing. Zij waren voorstander van een geleide economie en wilden daarom een sterke staat. De nadelen hiervan hoopten ze te compenseren door een opbouw van onder af en een sterke decentralisatie. Een systeem van getrappt algemeen kiesrecht moest de vorming van een ter zake kundige politieke elite begunstigen, maar heeft aan de andere kant ook weer bezwaren. Richtsnoer voor de sociaal-economische ontwikkeling was de verwezenlijking van de sociale gerechtigheid. Vanuit een zekere romantische achtergrond wantrouwden ze gecentraliseerde vakbonden en gaven ze de voorkeur aan een systeem van ondernemingsraden. Aan de arbeiders wilden ze een grote mate van medezeggenschap geven. Mogen enkele van hun ideeën wat utopisch lijken, we zouden in dit verband willen pleiten voor de legitimiteit van de 'concrete utopie' die we bij deze groep zo zeer tegenkomen.

Buitenlandse politiek betekende voor de Kreisauers een beperking van de nationale soevereiniteit, een Europa-politiek in integraal-federalistische zin en een streven naar een wereldorganisatie met gelijke rechten voor alle landen,

Graaf Moltke, naar wiens landhuis waarin men vergaderde, de 'Kreisauer Kreis' werd genoemd. Hij werd op 23 januari 1945 geëxecuteerd.

die sterker zou blijken dan de Volkenbond. In dit verband werd gewaarschuwd voor een samengaan van vredesverdrag en wereldorganisatie. De oorlogsmisdadigers zouden moeten terechtstaan voor een internationaal gerechtshof, bijvoorbeeld dat in Den Haag, maar niet moeten worden gevonnisd voor een tribunaal van de overwinnaars.

Een groot vertrouwen werd gesteld in de bereidheid tot politieke samenwerking der westelijke geallieerden. Al streefden de Kreisauers naar normale politieke betrekkingen met de Sowjetunie, zij voelden zich geestelijk met het Westen verbonden. In het directe en later in het indirecte contact met personen uit Engeland en de Verenigde Staten werd aangedrongen op een vorm van politieke samenwerking tussen deze landen en het Duitse verzet en werd tenslotte ook om militaire hulp gevraagd om het welslagen van een staatsgreep te bevorderen. Hiervoor reisden leden van de groep verscheidene malen naar neutrale landen. Het contact met verzetsgroepen uit bezette landen als Noorwegen, Nederland en Polen, een uitvloeisel van de beoogde Europa-politiek, was tevens een middel om via deze groepen in een nauwere

Adam von Trott zu Solz legde in 1942 contact met Allan Dulles die toen voor de Amerikaanse O.S.S. in Zwitserland verbleef.

relatie met de westelijke geallieerden te komen. Niet alleen de Kreisauers stonden met Nederland in contact; een tweede voorbeeld is dat van een medewerker van Goerdeler, de Duitse kolonel Wilhelm Staehle, wiens moeder Nederlandse was. Het was de bedoeling dat Staehle, wanneer in Duitsland een staatsgreep tegen Hitler gelukt zou zijn, in de overgangsfase het commando op zich zou nemen over de Duitse troepen, totdat deze zich naar Duitsland zouden hebben teruggetrokken. Om ervan verzekerd te zijn dat een en ander in orde en rust kon gebeuren, had Staehle met diverse groepen in Nederland contact opgenomen. Daarnaast heeft hij ook verscheidene Nederlanders vrij kunnen krijgen. We danken aan dit contact van Staehle met Nederland nog een correspondentie van het Nederlandse verzet via de Zwitserse Weg met de regering in Londen. Het verzet wilde een machtiging uit Londen om het contact met Staehle op een officiële basis te kunnen voortzetten, maar de Nederlandse regering besloot op aanraden van de Engelse regering hiervoor geen toestemming te geven. Men vertrouwde het niet en het ging ook in tegen de door de geallieerden gevolgde politiek.

HET VERZET VAN DE DUITSE
ARBEIDERSBEWEGINGEN

LINKS IN DE BRES

GER HARMSSEN

Toen Hitler aan de macht kwam, was links diepgaand verdeeld. Communisten en socialisten bestreden elkaar op leven en dood en niet in de laatste plaats daardoor gelukte het de nationaal-socialisten om zonder slag of stoot de macht over te nemen. De communisten hadden bij de laatste normale verkiezingen 6 miljoen stemmen op zich weten te verenigen en de sociaal-democraten 7,2 miljoen. Tussen deze beide massabewegingen in stond de linkse Socialistische Arbeiderspartij, die de gevaren en problemen het helderst zag, maar te klein was om veel gewicht in de schaal te leggen. Ook het illegale verzet leed onder het verschil van opvattingen tussen socialisten en communisten, al gingen er direct stemmen op die pleitten voor samenwer-

king. Carl von Ossietzky, de bekende linkse antimilitarist, verklaarde al op de bijeenkomst van schrijvers in Berlijn op 16 februari 1933: 'Ik behoor tot geen enkele partij. Ik heb naar alle kanten gestreden, meest naar rechts, maar ook naar links. Maar nu moeten we ervan doordrongen zijn dat links van ons nog slechts bondgenoten staan.' Het duurde nog lang voor deze gedachte, althans in Duitsland zelf, door links aanvaard werd.

In het begin schakelden de sociaal-democraten veel aarzelder over op de illegaliteit dan de communisten. Dit hing zowel samen met een verschil in mentaliteit en opvatting als met het feit dat het Hitlerbewind zich in de allereerste plaats keerde tegen de communisten. Nog een

dag voor de Rijksdagbrand — 27 februari 1933 — brachten de communisten het organisatiebureau van hun partij over naar het buitenland en al op 7 februari was het partijbestuur illegaal bijeen in het sportlokaal 'Ziegenhals' in Berlijn. Ook het blad 'Die Rote Fahne' verscheen op 26 februari voor het laatst legaal.

Bij de sociaal-democraten overheerste aanvankelijk de gedachte dat men binnen het kader van de door de wet gestelde grenzen moest blijven — hun leuze bij de laatste verkiezingen luidde nog: *Wählt verfassungstreu* (stem op hen die trouw zijn aan de grondwet) — en dat bovendien alles gedaan diende te worden om Hitler geen voorwendsel te verschaffen de sociaal-democratie te verbieden.

In tegenstelling tot de communisten stonden de sociaal-democraten aanvankelijk een sterk defensieve tactiek voor, dat wil zeggen: zij probeerden zoveel mogelijk te redden van de organisaties en materiële bezittingen die met zoveel offers en moeite verworven waren: eerst het Hitlerbewind zien te overleven en dan verder gaan op de eenmaal als juist erkende ingeslagen weg.

Eind maart schreef Leipart namens de *Allgemeine Deutsche Gewerkschaftsbund* tot tweemaal toe aan Hitler dat zijn vakbeweging tegenover het nieuwe bewind een neutraal standpunt innam en zich uitsluitend ging wijden aan de belangenbehartiging. En toen Goering ook ongeveer eind maart de sociaal-democratische voor-

Rechts: een week nadat het gebouw van de Rijksdag in Berlijn op 17 februari 1933 afbrandde, nam de SA deze communisten en sociaal-democraten gevangen. Zij werden ervan verdacht in het complot te hebben gezeten.

Bundesarchiv, Koblenz

Institut für Marxismus-Leninismus

Institut für Marxismus-Leninismus

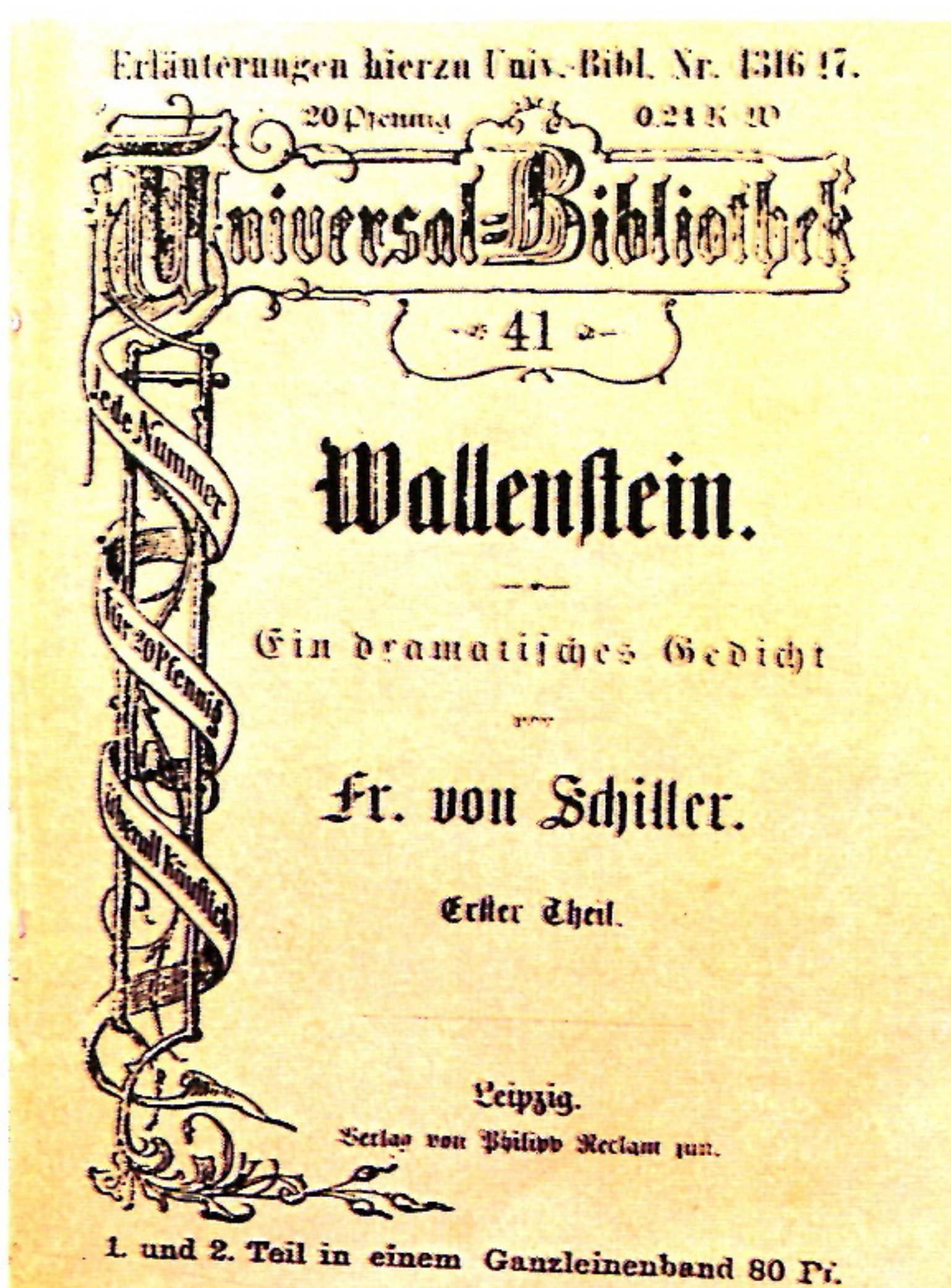

Links: na een herdenking aan het graf van Horst Wessel op 22 januari 1933 trokken de nationaal-socialisten op naar de Bülowplatz in Berlijn. Daar stond het hoofdkantoor van de communistische partij, het 'Liebknecht Haus'.

Hierboven: in 1935 gaven de communisten illegale bladen als deze tegen het fascisme uit.

man, Paul Löbe, liet weten dat de socialistische kranten weer konden gaan verschijnen, als de 'hetze' van de internationale socialistische pers tegen het 'nieuwe' Duitsland ophield, deden Löbe en de zijnen hun best de buitenlandse geestverwanten te matigen bij het bekritisieren van het Hitlerbewind. De Duitse socialistische leider Otto Wels trad zelfs uit de leiding van de Socialistische Internationale, toen deze bij monde van Friedrich Adler verklaarde geenszins bereid te zijn zich enige beperking in haar kritiek ten opzichte van de doelstellingen van het Hitlerregime op te leggen.

Begin april werden in Berlijn socialistische jeugdgroepen uit de organisatie gestoten, omdat zij weigerden hun illegale activiteit te staken.

Hierboven: luitenant Harro Schulze-Boysen (rechts) en Arvid Harnack (midden), leiders van de groep 'De Rode Kapel', een spionageafdeling met contacten in de hoogste kringen. De groep werd in 1942 opgerold.

Hiernaast: het Bruinboek tegen de nazi-terreur met de omslag van Schillers Wallenstein.

De *Allgemeine Deutsche Gewerkschaftsbund* ging zelfs zover haar leden op te roepen deel te nemen aan de nationaal-socialistische 1 mei-viering. Het baatte haar echter niet, want één dag na de dag van de arbeid werd in een groot-scheepse terreuractie de zelfstandige vakorganisatie vernietigd.

In de loop van mei traden duidelijke tegenstellingen aan het licht tussen de socialistische leiders die geëmigreerd waren en zij die zich nog in Duitsland bevonden. Terwijl op 17 mei de vijftien zestig aanwezige sociaal-democraten onder leiding van Löbe in de Rijksdag voor de buitenlandse politiek van Hitler stemden, verklaarde Otto Wels in Praag dat men niet langer kon hopen nog iets te redden door krampachtig

te proberen Hitler geen aanleiding te geven gewelddadige maatregelen te nemen, en in juni verkondigde hij de noodzaak van een scherpe strijd tegen Hitler en zelfs van een revolutie: 'Geen ware democratie zonder regering van de arbeidersklasse.' De groep-Löbe distantieerde zich daarop van de leiding in Praag. Ondanks Löbe kwam het sociaal-democratische verzet in Duitsland zelf toch op gang.

Het is uitermate moeilijk zich een beeld te vormen van de omvang en de samenstelling van het linkse verzet. Men krijgt de indruk dat het binnen de strijd tegen het Hitlerbewind in zijn geheel domineerde en ook veel eerder startte. De linkse illegaliteit omvatte vooral het verzet van onder op en daardoor was het niet mogelijk van binnen uit het staatsapparaat te saboteren en te veroveren. Het linkse verzet poogde de massa bewust te maken van de ware aard van het nationaal-socialisme en vanuit dit uitgangs-

Midden: de kunstschilder Alfred Frank maakte deze aanklacht tegen 'het werk van de Führer'.

Hieronder: instrumentmaker Bernhard Bästlein, die illegale scholingsgroepen organiseerde.

Institut für Marxismus-Leninismus

gebruikten dit verbindingnet om hun instructies door te geven, om propagandageschriften binnen te smokkelen of instructies over te brengen. Vele emigranten leefden illegaal. Vooral de Duitse communisten waagden het niet zich te melden bij de vreemdelingenpolitie; ook de Nederlandse regering schroomde niet politieke vluchtelingen uit te leveren. In Nederland bouwde Daan Goulouze een organisatie op van geheime verbindingen die onder andere de groep Duitse communisten in ons land de mogelijkheid gaf in contact te treden met het illegale verzet in Duitsland. Hiertoe werd gebruik gemaakt van leden van de Internationale Transport Federatie, van rijnschippers, van internationale treinen zoals de Mitropa en van rechtstreekse koeriers. Onder andere via Delfzijl en Scandinavië liepen de verbindingen naar Moskou.

In tegenstelling tot de socialisten streefden de communisten (die ook als emigranten hun po-

bereikte het opnieuw een hoogtepunt. Wanneer we hier spreken van sterke inzinking, betekent dit niet dat het verzet wegviel: tegen een oplage van 1.600.000 illegale geschriften in 1936 werden er in 1937 toch nog altijd 900.000 in omloop gebracht. Hierbij ging het naar alle waarschijnlijkheid voor het merendeel om communistische geschriften.

De tweede generatie illegale werkers had minder illusies, was harder en ging geraffineerder en omzichtiger te werk. Hoewel het jaar 1937 in dit opzicht min of meer de scheiding vormt, waren er toch ook groepen die uit de beginperiode stamden en het zeer lang volhielden. Zo wist de oppositionele sociaal-democratische organisatie *Neu Beginnen* meer dan tien jaar stand te houden. In 1944 echter werden vrijwel alle leiders van de afzonderlijke groepen gepakt en terechtgesteld.

Het is onmogelijk de vele illegale kringen en groepen zelfs maar bij name te noemen. Een

Rechts: een pamflet van het 'Nationalkomitee Freies Deutschland' uit de zomer van 1943.

Hieronder: de metaalarbeider Anton Saefkow werd in 1944 gearresteerd en terechtgesteld.

Institut für Marxismus-Leninismus

punt te organiseren. De hierbij ontwikkelde actievormen liepen sterk uiteen. Soms beperkte men zich — vooral in sociaal-democratische kringen — tot het bijeenbrengen van geestverwanten en het met elkaar spreken over de politieke problemen. Op die manier sterkte men de eigen aanhangers in hun overtuiging en gaf hun het gevoel deel uit te maken van een collectief. Daarnaast werden in steeds toenemende mate illegale geschriften gedrukt en verspreid. Deels ging het hierbij om onregelmatig verschijnende periodieken, deels om gecamoufleerde brochures. Soms was het veiliger om deze geschriften in het buitenland te laten drukken, en waar dit later steeds meer gebeurde, versterkte dit het contact tussen de Duitse emigranten en de Duitse illegaliteit. Van de stroom van emigranten keerden bovendien enkelen weer terug om deel te nemen aan het illegaal verzet. Dit alles maakte het nodig vanuit de nabuurlanden een net van verbindingen uit te leggen met het verzet in Duitsland.

De in het buitenland zetelende partijleidingen

litieke eenheid wisten te bewaren) ernaar het landelijke verband van de illegale partij te handhaven of te herstellen. Het is niet helemaal duidelijk in welke mate dit gelukte, omdat er een gecompliceerd geheel ontstond van plaatselijke initiatieven en zelfstandige groepen die ook onderling contact opnamen. Anderzijds stelde de centrale leiding pogingen in het werk om een steeds weer scheurend net van soms uiterst dunne draden behoedzaam te herstellen.

Na de eerste terreurgolf maakte zich een zekere gelatenheid meester van socialisten en communisten en raakten ook actieve verzetsstrijders van het eerste uur ontmoedigd. Nieuw vertrouwen gaf de wijze waarop Dimitrow zich verdedigde tijdens het Rijksdagbrandproces, dat duurde van september tot december 1933. Toen Dimitrow er zelfs in slaagde getuige Goering in een hoek te drijven en uit zijn evenwicht te brengen, moet dit velen een hart onder de riem gestoken hebben.

Toch maakte het verzet vooral rond 1937 een sterke inzinking door en pas in de oorlogsjaren

enkele willen we voor het voetlicht brengen, op gevaar af daardoor de vele andere onrecht te doen.

In de beginperiode vormde zich in het grensgebied van Duitsland en Tsjechoslowakije een sociaal-democratische 'Verenigde Klimafdeling', die de verbindingen in stand hield tussen de leiding in Praag en illegale groepen in Duitsland. Duizenden exemplaren van het Bruinboek over de nazi-terreur, gecamoufleerd als een *Reclam*-uitgave van Schillers Wallenstein, bereikten langs deze weg Duitsland. Voorts werd in de rotskloven van het grensgebergte socialistisch materiaal gestencild onder bescherming van natuurminnaars en bergbeklimmers die zich overal in de buurt bevonden. Ook onder deze mensen hebben velen hun activiteiten met de dood moeten bekopen.

In het noorden van Duitsland opereerde Anton Saefkow, een metaalarbeider en overtuigd communist. In 1933 werd hij veroordeeld tot drie jaar tuchthuis en hij kwam in aansluiting daarop in het kamp Dachau. Op de dag van de te-

rechtstelling van Edgar André organiseerde hij voor zijn medegevangenen een herdenking en dit leidde tot een aanzienlijke verzwarening en verlenging van zijn straf. Toen Saefkow in 1939 vrijkwam, begon hij met het opbouwen van illegale groepen in een aantal grote bedrijven. Behalve met het verbreiden van illegale geschriften hield de groep-Saefkow zich ook bezig met sabotage en hulp aan ondergedokenen. Zij slaagde erin het contact te herstellen met de KPD-leiding in Stockholm en Moskou en maakte deel uit van de in 1943 in Duitsland zelf gevormde operatieve leiding. Ook wist deze groep in verbinding te komen met de illegale KPD-leiding in Sachsenhausen. In de zomer van 1944 slaagde de *Gestapo* erin een aanzienlijk deel van deze organisatie op te rollen. Circa duizend verzetsstrijders werden gearresteerd en Saefkow werd met vierhonderd anderen terechtgesteld. Onder hen was Bernhard Bästlein, een instrumentmaker die van 1933 tot de herfst van 1940 in tuchthuizen en concentratiekampen had gezeten, waar hij onvermoeibaar was bij het organiseren van illegale scholingsgroepen. In 1940 kwam Bästlein vrij en hij vormde verzetsgroepen op de scheepswerven van Hamburg. Juist in verband met de eisen die de oorlogvoering aan de economie stelde, was dit ondermijnende werk van bijzondere betekenis. In oktober 1942 kreeg de *Gestapo* Bästlein in handen, maar het lukte hem in januari 1944 te ontkomen. Terstond zette hij zijn illegale activiteit voort tot mei 1944. Toen werd Bästlein opnieuw gearresteerd en terechtgesteld. Ook tal van andere verzetsstrijders kunnen op een dergelijke staat van dienst bogen. Velen die in 1939 werden vrijgelaten om in de gelegenheid te zijn een bijdrage te leveren tot de economie van de oorlogvoering van Duitsland, bleken allerm minst geestelijk gebroken of geïntimideerd te zijn. De meest geruchtmakende groep is die van de eerste luitenant Harro Schulze-Boysen en van de communistische geleerde Arvid Harnack geweest. Deze groep hield zich vanaf 1935 bezig met antifascistische propaganda, maar een aparte groep wijdde zich vanaf 1940 aan het radiografisch doorseinen van militaire en economische inlichtingen naar de Sowjetunie. Deze spionageafdeling had vertakkingen naar België, Frankrijk en Nederland. Hans en Hilde Coppi gebruikten hun jacht op de Wannsee als operatiebasis en hadden daar een zender geïnstalleerd. Tot in de hoogste kringen hadden zij hun contacten. In de zomer van 1942 werd deze groep opgerold; er werden in totaal vijfenvijftig leden terechtgesteld, onder wie veel jongeren en negentien vrouwen. Bij de Duitse contraspionage stond deze groep bekend als 'De Rode Kapel'. Zo zouden we kunnen doorgaan met het opsommen van verzetsgroepen. Tot in de concentratiekampen toe ging de strijd door. Op 11 oktober 1944 werden in Sachsenhausen zevenentwintig gevangenen wegens verzetsactiviteit terechtgesteld, meest Duitsers, maar ook Fransen en Belgen.

In een overzicht van het Duitse antifascistische verzet mag ook het aandeel niet vergeten worden van de verdedigers van de Spaanse republiek tegen het Franco-fascisme. Ongeveer vijfduizend Duitse antifascisten streden in Spanje, van wie er drieduizend niet naar Duitsland terugkeerden.

Het grote probleem waar het linkse verzet zich in Duitsland voor gesteld zag, was de kloof

tussen communisten en sociaal-democraten. Hoewel de communisten meer dan hun deel hadden bijgedragen tot het uithakken van de kloof, zeker in de jaren die aan de machtsovername voorafgingen, poogden zij al snel in de illegaliteit tot samenwerking te komen. En zeker in de latere jaren kan men ook zeggen dat de grenzen tussen socialisten en communisten enigszins vervaagden en dat diverse groepen een sterk gemengde samenstelling hadden. Onder de emigranten raakten de socialisten echter zeer verdeeld over de vraag of men het communistische aanbod moest accepteren om een eenheidsfront te vormen. Begin 1936 kwam tenslotte onder voorzitterschap van Heinrich Mann een eenheidsfront tot stand dat communisten, sociaal-democraten, linkse socialisten en andere antifascisten omvatte. De leiding van de Duitse sociaal-democratie in Praag veroordeelde fel de deelname aan dit eenheidsfront van de socialisten R. Breitscheid en E. Kuttner. Toen deze leiding in het voorjaar van 1938 gedwongen werd van Praag naar Parijs te verhui-

zen, werd de op haar uitgeoefende druk sterker om samen te werken met de communisten. Maar zelfs nog in september 1941 verklaarde de overgebleven socialistische emigrantenleiding niets te willen weten van een eenheidsfront. Zij oriënteerde zich dan ook geheel op het westen en kwalificeerde de communisten als willoze werktuigen van Moskou. De communisten bleven echter volhouden en in juli 1943 kwam in de buurt van Moskou het *Nationalkomitee Freies Deutschland* tot stand. Vertegenwoordigers van uitgeweken en krijgsgevangen Duitsers met de meest uiteenlopende opvattingen en wereldbeschouwingen maakten er deel van uit. Erich Weinert werd tot president gekozen. Dit *Nationalkomitee* oefende ook invloed uit op het Duitse verzet. Het hielp mee leger en achterland te ondermijnen door propaganda te maken en door illegale groepen te vormen. Met de nederlaag van Hitler-Duitsland in zicht breidde het verzet zich in de laatste oorlogsjaren uit. Het kreeg nu meer een antifascistische dan een specifiek linkse inslag.

NATIONALKOMITEE

Freies Deutschland

An das deutsche Volk und die deutsche Wehrmacht!

Aus Deutschland und von der Front kommen alarmierende Nachrichten.

Die Ereignisse bestätigen vollauf die vor einem Monat im Manifest des Nationalkomitees „Freies Deutschland“ gemachten Voraussagen.

Hitlers Sommeroffensive ist in Strömen deutschen Bluts zusammengebrochen. Dafür haben die Russen eine vernichtende Offensive begonnen. Orel, der wichtigste und für alle möglichen Offensivoperationen günstigste Stützpunkt der Ostfront, ist in russischen Händen. Der Abschnitt Belgorod wurde in breiter Front durchstoßen. Die Frage der Einnahme Charkows, der zweiten Hauptstadt der Ukraine, ist bereits entschieden. Die deutschen Armeen im Donezbecken schweben in tödlicher Gefahr. Der Weg zum Dnjepr ist offen.

Noch sind wir mitten im Sommer. Was soll dann der Winter erst bringen!

Italien ist militärisch zusammengebrochen. Das Regime Mussolinis, das zehn Jahre älter war als das Hitlers, ist weggefeht. Die Achse Berlin—Rom ist zerschlagen. Woher will Deutschland die ausfallenden 36 italienischen Divisionen nehmen, um den Balkan, Frankreich und den Brenner vor den eindringenden englisch-amerikanischen Truppen zu schützen? Rumänien, Ungarn und Finnland warten auf die erste Gelegenheit, abzufallen.

Deutschland steht wieder allein gegen die ganze Welt, wie 1918, und hoffungsloser als 1918.

In der Heimat herrschen Verfall und Panik. Vor allem in den Reihen der Regierenden, die für das Unglück unsres Volkes verantwortlich sind. Hitler hat als Staatsmann und Feldherr ausgespielt. Seine Kamarilla mit Göring an der Spitze beginnt in ihrer

DE KERK VAN HET VADERLAND

PROF. DR. A. F. MANNING

'Propst' Heinrich Grüber, een van de protestants-christelijke leiders die een vluchtelingenorganisatie voor joden leidde.

De antifascistische theoloog van de Evangelische Kerk, Dietrich Bonhoeffer, die in april 1944 in het kamp Flossenbürg omkwam.

Pater Alfred Delp S.J., lid van de 'Kreisauer Kreis', bewaarde zijn geestelijke integriteit door zich tegen de wettige overheid te keren.

Rechterpagina boven: de spectaculaire woordvoerder van de Evangelische Kerk, dominee Niemöller, die in 1938 buiten spel werd gezet.

In 'Mein Kampf' werd het geloof feitelijk nog met een schouderophalen afgedaan: het was *Ersatz* voor echte *Weltanschauung*. De kerken voerden onzinnige twisten over leerstellingen; hun machtspolitiek was uit de tijd en had met godsdienst niets uit te staan. Ten tijde van de *Machtübernahme* stelde de NSDAP zich officieel neutraal op tegen de kerken, eiste hoogstens scheiding van kerk en staat en propageerde dat binnen de beweging ook plaats was voor katholiek en protestant. De Führer zelf ging nog verder en riep op 23 maart 1933 in de Rijksdag uit dat zijn regering de twee christelijke confessies beschouwden als 'die wichtigsten Faktoren zur Erhaltung unseres Volkstums'. Dat was duidelijk bedoeld om de massa gerust te stellen, want van Hermann Rauschning weten we hoe Hitler zich vrijwel tegelijkertijd binnenskamers en in gezelschap van zijn vertrouwelingen uitte: godsdiensten hadden geen toekomst meer. 'We

Rechterpagina midden: een van de oproepen van bisschop Von Galen: het vaderland moest tegen het bolsjewisme worden verdedigd.

moeten', aldus Hitler, 'geen conflict veroorzaken, maar de kerken laten afbrokkelen. Als we de jongeren meekrijgen, mogen de ouderen braaf de biechtstoel in strompelen.' Hitler vond de christelijke godsdienst te sterk gebonden aan haar joodse oorsprong en de christelijke opvattingen over het lijden en de naastenliefde strijdig met zijn Germaanse mystiek. Hitlers Derde Rijk telde meer protestanten dan katholieken. In Pruisen, waar leger en regering hun bureaus hadden, was de verhouding 4 op 1. In de harten van de Pruisen klopten de drie respectabele K's van *Kirche*, *Kind* en *Küche*. Potentieel waren er dus kansen dat een Hitler en een Rosenberg met hun antichristelijke boeken 'Mein Kampf' en 'Der Mythos des 20. Jahrhunderts' van die kant bestrijding zouden vinden. Dat dit niet gebeurde, kwam omdat te weinig protestantse leiders de intenties van de nazi's scherp of tijdig onderkenden en misschien ook

Rechterpagina onder: de bisschop van Münster, Clemens August Graf von Galen, die zich tegen de uitwassen van de nazi's verzette.

omdat zij, veel minder dan bijvoorbeeld de katholieken, konden steunen op een internationale organisatie. Tenslotte moest men naar de lutherse opvatting het wettig gezag gehoorzamen en bestond er eigenlijk geen recht tot verzet ertegen. Een enkeling als Otto Dibelius, de superintendent van Brandenburg, waarschuwde tegen de nazi's, maar zo iemand werd snel uitgerangeerd. Over het algemeen verliep de aanpassing van de protestantse kerken aan de politiek van de nazi's zonder moeite. Voor het einde van het jaar 1939 bleken de driekwart miljoen leden van de Evangelische Jeugdbeweging te zijn opgegaan in de *Hitlerjugend*. Het kwam zelfs zover, dat een groep extremisten een gelijkgeschakelde kerk stichtten met een Rijksbisschop en plannen om het Oude Testament (al te joods!) voortaan maar te vergeten. Propagandaplaatjes met Jezus-de-Stormtrooper en Jezus als het prototype van Horst Wessel

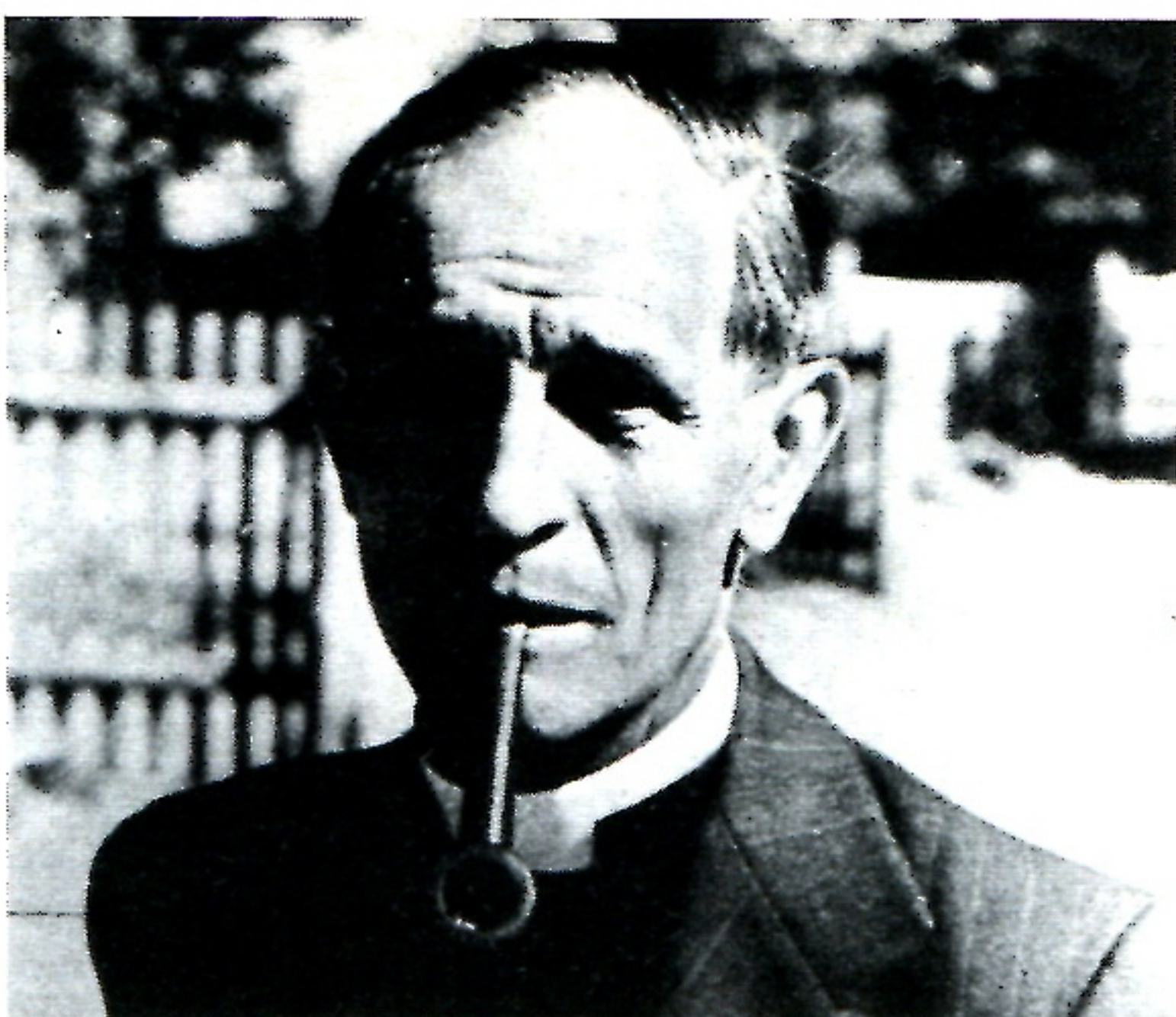
deden reeds de ronde en na een half jaar Hitler-regime weigerde slechts een derde deel van de Pruisische synode zijn stem uit te brengen op de kandidaat-Rijksbisschop, Ludwig Müller.

Toch vormden deze *Deutsche Christen* eerder een schandaal dan dat ze een toonaangevende groep werden. De tegendruk kwam van een aantal dominees dat op initiatief van Martin Niemöller een *Pfarrer-Notbund* stichtte; de groep vond vooral aanhang in Westfalen en het Rijnland. In 1934 zijn er onderhandelingen geweest tussen deze opposanten en Hitler, maar ze liepen stuk, omdat er in de groep te veel arrestaties volgden. Veel pastores hadden wel bezwaar tegen Hitler, maar wilden zich toch maar bij het nieuwe bewind neerleggen; zich terugtrekken in een catacombensituatie, zo meenden ze, was het ongunstigste alternatief voor een poging de prediking zo goed en zo kwaad als mogelijk was voort te zetten. De grote groep hulde zich in een soort afzijdigheid.

Door te veel innerlijke tegenstellingen verzwakt is de *Bekennende Kirche* eerder een blok aan het been van de nazi's geweest dan een centrum van verzet. Zo legde bijvoorbeeld de meerderheid van de predikanten na de *Anschluss* van Oostenrijk de eed van trouw aan Hitler af; ze verantwoordden zich door te zeggen dat ze dan beter en met meer effect zouden kunnen protesteren als Hitler aan de kerk zelf zou komen. De eerwaarde heren leefden in een frustrerende situatie; ze wensten vooral niet onvaderlands te zijn, maar anderzijds waren ze bang voor het ingrijpen van nazi-functionarissen in zuiver kerkelijke aangelegenheden.

Het protestants-christelijke verzet bleef dus beperkt tot protestuitingen van enkelingen. Dat het toch nog velen waren, blijkt uit de cijfertotalen van hen die om hun christelijke houding voor kortere of langere tijd in Hitlers kampen gevangen werden gehouden. Verzetssuitingen kwamen bijvoorbeeld van een *Propst* Heinrich Grüber, die een vluchtorganisatie voor joden leidde, of van een man als Niemöller, die overigens na een proces in 1938 buiten spel werd gezet. Als woordvoerder minder spectaculair dan Niemöller, maar belangrijker als antifascistisch theoloog was Dietrich Bonhoeffer. Dat gold ook voor Karl Barth, die bovendien grotere bekendheid genoot, ook in het buitenland. Ook een enkele bisschop, een officieel kerkelijk functionaris dus, trad met zijn protest wel eens op de voorgrond; Theophil Wurm noemde vanuit zijn residentie Württemberg het nationaal-socialisme *Neuheidentum*. Maar daarbij bleef het. Globaal genomen heeft de Evangelische Kerk als zodanig niets ondernomen tegen de dynamische nazi's van het 'nieuwe' Duitsland. Verklaringen daarvoor zijn de band tussen troon en altaar en de onderlinge verdeeldheid. Daarbij kwam dan nog de idee dat links extremisme voor de kerk nóg gevaarlijker scheen te zijn. Tijdens de oorlog heeft een enkele bisschop nog wel eens een poging gedaan de wegvoering van gedoopte joden te voorkomen, of een brief geschreven waarin werd geprotesteerd tegen de moord op geesteszieken en epileptici. Het genoemde verzet van bisschop Wurm en van zijn Beierse ambtgenoot en medestrijder Hans Meiser was uiteindelijk echter weinig effectief; ze hebben het wel geprobeerd maar boekten weinig succes.

Dat de protestanten en hun pastores zich schikten, is ook te verklaren vanuit hun liberale

Ullstein

Oproep!

Het communisme is in zijn diepste kern slecht!
WIE DE CHRISTELIJKE BESCHAVING WIL
REDDEN, MAG OP GEEN ENKEL GEBIED
MET HET COMMUNISME SAMENWERKEN.

Encycliek P. PIUS XI.

DE BISSCHOP VAN MUNSTER
C. A. GRAF VON GALEN IN ZIJN LAATSTE HERDERLIJK SCHRIJVEN:

„De mededeeling van den Führer in zijn oproep aan het Deutsche volk op den 24sten juni 1941, dat het z.g. „Russen-pact“ van 1939 ophield te bestaan, betekent de bevrijding van een ernstige zorg en de verlossing van een zwaren druk.

Het gewapende Deutsche volk staat sedert juni van dit jaar aangetreden ten einde de poging van Moskou te verijdelen om door militair machtsvertoon de bolsjewistische dwaalleer en heerschappij van het geweld over te brengen naar Deutschland en WEST-EUROPA. Het Deutsche leger is met onverminderde strijdkracht ook den bolsjewistischen tegenstander in het Oosten tegemoet getreden en heeft hem in talrijke slagen en gevechten verslagen en ver in het Russische land teruggedreven.

Dag en nacht zijn onze gedachten bij onze dappere soldaten, stijgen onze gebeden ten hemel, dat GODS HULP ook in de toekomst met hen zij, opdat met succes de bolsjewistische bedreiging van ons volk en ons land kan worden afgewend, en opdat ook het sedert bijna 25 jaar door de pest van het bolsjewisme geteisterde en bijna ten gronde gerichte Russische volk kan worden bevrijd.

DAT DIT OOK DE WIL IS VAN DEN MILITAIRES BEVELHEBBER, VERNEMEN WIJ MET VREUGDE UIT TALRIJKE BRIEVEN VAN SOLDATEN, DIE ONS MEDEDELEN, DAT DE TROEPEN IN HET VAN DE BOLSJEWISTEN BEVRIJDE GEBIED DE ONTWIJDE GODSHUIZEN WEDER INRICHTEN VOOR DEN DIENST VAN GOD.

Niet alleen onze christelijken soldaten, doch ook den aanvankelijk schuw, later overgelukkigten bewoners, wordt aldus gelegenheid geboden godsdienstoefeningen bij te wonen.”

**CLEMENS AUGUST
BISSCHOP VAN MUNSTER**

MUNSTER, NOVEMBER 1941

Ullstein

theologie en hun piëtistische traditie. Hun kerk was niet voorbereid op een moeilijke situatie zoals die vanaf 1933 ontstond, en nog minder op de oorlogsjaren, toen de vraag rees of het voor een christen geoorloofd was een aanslag te plegen op Hitler, het hoofd van de staat. Iemand als Carl Goerdeler, een conservatieve lutheraan, was er duidelijk tegen en zag in de mislukking van 20 juli 1944 een godsbeschikking.

Aan katholieke kant lag het trouwens niet anders; ook daar worstelde men met het probleem van de loyaliteit en met de vraag of tirannenmoord geoorloofd was. Van de kerkelijke hiërarchie is nooit een aansporing uitgegaan naar de samenzweerders van de 20e juli. Een enkele deelnemer aan die actie (baron Leonrod) raadpleegde onder geheimhouding een priester uit het bisdom München en kreeg te horen dat de aanslag volgens het *Lexikon für Theologie und Kirche* niet geoorloofd was. Zeker achteraf en na kennis te hebben genomen van het kritische standpunt van de revisionistische geschiedschrijving moet men zich afvragen of wat men het falen van een instituut noemt, niet even vaak de zwakheid van de individuele gelovige is geweest. Uiteraard is het gemakkelijk de afstand aan te geven tussen enerzijds de hoge opdracht, de morele zending van de kerk en anderzijds de concretisering ervan in de praktijk. Dat is niet het volle probleem en bovendien moet men er zich voor hoeden de duidelijke afwezigheid van een protest te verwisselen met de vaststelling dat er tussen de kerk en de nazi-staat een zekere verstandhouding en een bondgenootschap hebben bestaan. De rapporten van de SS over de katholieke Kerk wijzen wel anders uit: katholieken en nationaal-socialisten waren elkaars tegenstanders en dat wisten de belanghebbenden heel goed.

Over blijft dat katholieken en protestanten die bij de *Widerstand* waren betrokken, het moesten doen zonder steun van hun officiële kerk. Zonder de goedkeuring en soms zelfs tegen de uitdrukkelijke afkeuring van kerkelijke functionarissen in, moest de eenling kiezen voor ongehoorzaamheid aan de staat en die keuze in overeenstemming brengen met zijn persoonlijk geweten.

Het was ook niet toevallig dat de *Friedensbund Deutscher Katholiken*, een organisatie met ongeveer veertigduizend leden, in 1933 onmiddellijk werd opgeheven. Het is evenmin verklaarbaar dat er maar zeven gevallen bekend zijn van katholieke dienstweigeraars, terwijl er toch miljoenen katholieken in Hitlers *Wehrmacht* hebben gediend. De plicht de wereldlijke overheid te gehoorzamen en de opvattingen over de rechtvaardige oorlog kunnen hier veel verklaren. Interessant is in dit verband het geval van de jeugdige religieus Franz Reinisch, aan wie een gevangenisalmoezenier de communie weigerde, omdat Reinisch zijn christelijke plicht van gehoorzaamheid aan de wettige overheid had verzaakt door de eed van trouw aan Adolf Hitler niet af te leggen. Ook uit allerlei bisschoppelijke brieven wordt duidelijk dat de katholieken eveneens waren terechtgekomen in de valkuil van de nationalistische mythe: men wordt in de tekst meer geconfronteerd met katholieke Duitsers dan met Duitse katholieken.

Behalve dat de katholieken zo graag 'goede

Duitsers' wilden zijn, was er de vrees voor links en speciaal voor het bolsjewisme. De katholieken waren ook weinig geporteerd voor democratische ideeën. Sinds de negentiende eeuw golden liberalisme en socialisme als dodelijke gevaren. Na de *Kulturkampf* en zeker na de Eerste Wereldoorlog stonden de katholieken aan de kant van orde en behoud. In 1933 stemde het *Zentrum* (de katholieke partij) uiteindelijk vóór de nationale revolutie en een half jaar later

Op 10 september 1933 was nuntius Orsenigo aanwezig in de Berlijnse Hedwigkathedraal, waar onder meer werd gedankt voor de overeenkomst tussen de Paus en Hitler.

Rechts: de geallieerden strooiden eind 1941 boven Duitsland pamfletten uit met teksten van bisschop Von Galens preken tegen de 'Gestapo'. Hij preekte dat euthanasie op zwakzinnigen gelijkstond aan moord.

scheen van Rome uit de goedkeuring te komen in de vorm van het Rijksconcordaat. Tijdens een plechtige dankdienst in de Hedwigkathedraal in Berlijn, op zondag 10 september 1933, was behalve nuntius Orsenigo ook een SA-afdeling present, met muziek en al. Dompredikant pater Marianus Vetter preekte '*Vom Geist des Konkordats*', waarbij hij inhaakte op het evangelie van die zondag dat handelde over de opwekking van de jongeling van Naïm. De eervoorde predikant dankte innig voor de overeenkomst tussen de Heilige Vader en de Führer, die alom bekend was om zijn toewijding aan God en zijn zorg voor het Duitse volk. Na de mis ging er een telegram naar Hitler en een grote menigte zong na de nationale hymne het Horst-Wessellied.

In de jaren daarna volgden de bisschoppen Hitler, als hij een politiek van nationale wederopstanding voerde, maar ze stribbelden tegen en maakten bezwaren, wanneer er kerkelijke belangen werden geschaad of kruisbeelden uit de klaslokalen werden verwijderd. Tactische overwegingen en eng kerkelijke belangen wogen meestal zwaarder dan duidelijke uitspraken op grond van christelijk humanisme en ethiek. Zeker, de nazi-ideologie nam men niet over, want dat was modern heidendom. Maar een tekst als '*Mit brennender Sorge*', waarin aspecten van het nationaal-socialisme werden veroordeeld, moest uit Rome komen. De Duitse bisschoppen waren conservatiever dan de paus en wilden aanpassen, zover ze konden. Als herders riepen ze hun kudde op tot verdediging van *Volk, Vaterland und Heimat* en die verdediging werd de gelovigen gepresenteerd als christenplicht.

Onmiddellijk na het begin van de veldtocht tegen Polen vroegen de bisschoppen in een gezamenlijk herderlijk schrijven de katholieke soldaten '*in Gehorsam gegen den Führer, opferwillig unter Hingabe ihrer ganzen Persönlichkeit ihre Pflicht zu tun*'. Na de val van Warschau beierden de klokken uit dankbaarheid voor de overwinning en ter herdenking van de gesneuvelden. Na de *Blitz* in het westen herhaalde dat alles zich, compleet met dankmissen en herderlijke boodschappen. De aanval op de Sowjetunie ontlokte de kerkelijke leiders oproepen tot bescherming van het christendom tegen het bolsjewisme. De bisschop van Augsburg trok een vergelijking met de strijd tegen de Turken in vroeger eeuwen en aartsbisschop Jäger had het over Rusland als een land waarvan het volk 'vanwege zijn vijandigheid jegens God en zijn haat jegens Christus bijna gedegeneerd was tot dieren'. Alle bisschoppen, ook een Von Galen, waren tot het bittere einde patriotten; ze bleven oproepen tot verdediging van het vaderland, vooral tegen de chaos van het bolsjewisme. De naoorlogse legendevorming verandert daaraan niets en evenmin is daarmee het feit in strijd dat vele individuele leken en priesters in concentratiekampen terecht kwamen. De katholieken wilden zo vaderlands mogelijk zijn. Dat is iets anders dan zo nationaal-socialistisch mogelijk, maar het betekende wél dat ze Hitler volgden als Führer van de nationale wederopstanding en als veldheer van het Groot-Duitse Rijk.

Wat bisschop Von Galen van Münster deed, was zich verzetten tegen de uitwassen van het regime en tegen de methoden van de *Gestapo*. Hij preekte dat euthanasie op zwakzinnigen moord betekende, maar was fel gekant tegen

Eine Predigt des Bischofs von Münster und sein Brief- wechsel mit einem Reichs- minister

Anklage gegen Gestapo

CLEMENS AUGUST GRAF VON GALEN, Bischof von Münster, wurde am 16. März 1878 in Dinklage in Oldenburg geboren. Seine Familie ist seit Jahrhunderten in Westfalen ansässig.

Er wurde 1904 zum Priester geweiht und am 5. September 1933 zum Bischof von Münster ernannt. Am 15. Oktober 1934 veröffentlichte er eine wissenschaftliche Widerlegung der Unwahrheiten des Rosenbergschen „Mythos des 20. Jahrhunderts“.

Am 9. Februar 1936 protestierte der Bischof in einer Rede in Xanten gegen die wiederholten Verletzungen des Reichskonkordats. Diesen Protest erneuerte er im Sommer des Jahres 1937 und 1938. Am 29. November und am 21. Dezember 1936 griff er die nationalsozialistischen Erziehungsmethoden scharf an. Am 31. Juli 1938 wandte er sich in einem Hirtenbrief gegen die

Ausweisung seines Vertreters im Lande Oldenburg aus Vechta.

Am Montag, den 8. Juli 1936, bereitete ihm die Bevölkerung Münsters bei der alljährlichen grossen Prozession eine begeisterte Ovation. Trotz polizeilicher Absperrmassnahmen wiederholten sich diese Kundgebungen an verschiedenen Orten der Diözese. Besonders eindrucksvoll war die Demonstration in Sterkrade am 8. November 1938.

Am 13. Juli dieses Jahres, nach der Beschlagnahme der Ordenshäuser in Münster, hielt der Bischof in der Kirche von St. Lambert eine Predigt, in der er gegen die Willkür und die Schreckensherrschaft der Gestapo Anklage erhob. Einen Auszug aus dieser Predigt geben wir umstehend, den sich daran anschliessenden Briefwechsel des Bischofs mit dem Reichsminister Dr. Lammers auf Seite 4.

pogingen het nazi-bewind omver te werpen. De persoonlijke moed van de man en van anderen, onder wie Delp, Rösch, domproost Lichtenberg, de uitgeweken Muckermann en de aartsbisschop van Berlijn, Graf Preysing, kan niet worden ontkend. Als individuele katholieken bewaarden ze hun geestelijke integriteit door zich te keren tegen het nationaal-socialisme als zodanig en, bij hoge uitzondering, ook tegen de wettige overheid. Maar de kerk als kerk heeft

nagelaten zich tegen het Hitlerbewind te keren: hoogstens protesteerde ze tegen enige maatregelen. De verklaring voor deze houding ligt grotendeels in de conservatieve en patriottische gezindheid van de kerkelijke leiders en wellicht ook in het feit dat de mogelijkheden tot verzet niet groot waren. Het heeft er echter alle schijn van dat men ook van die beperkte mogelijkheden geen gebruik wilde maken. Amok hebben de pastores in ieder geval niet gemaakt.

EEN GOEDE INDRUK

Paus Pius XII leest zijn kardinalen het aan Hitler gerichte schrijven voor. Daarbij ontspint zich de volgende discussie:

Heilige Vader: 'Hoogvereerde of Hooggeëerde?'

Kardinalen: 'Hooggeëerde!'

Kardinaal Schulte: 'Hoogvereerde is te veel. Dat verdient Hitler nog niet.'

Kardinaal Innitzer: 'Zullen we niet liever de meervoudsvorm gebruiken?'

De andere kardinalen: 'Dat hebben we altijd gedaan.'

Kardinaal Innitzer: 'Ik bedoel of we Hitler zullen aanspreken met 'u' in plaats van met 'jij'.'

Kardinaal Bertram: 'We bezitten een verordening van het Reich dat er aan titels niet te zwaar getild moet worden. Men moet 'u' of 'gij' zeggen. Ik kies voor 'u'.'

Kardinaal Innitzer: 'Je kunt het dan ook als volgt uitleggen: zulke goede vrienden zijn we nog niet met je.'

Kardinaal Bertram: 'Ik zou ook zeggen 'u'. Voor de rest is het schrijven goed.'

Heilige Vader: 'Is alles dan zo in orde?'

Alle kardinalen: 'Ja!'

Kardinaal Innitzer: 'Het zou een goede indruk moeten maken...'

De brief aan Hitler luidde als volgt:

Aan de hooggeëerde heer Adolf Hitler, Führer en Kanselier van het Duitse Rijk

Hooggeëerde Heer!

Nadat wij door het wettig voltrokken verkiezingsritueel van het College van Kardinalen op de pauselijke troon zijn verheven, achten Wij het Onze plicht u als staatshoofd hiervan in kennis te stellen.

Wij stellen er prijs op u meteen aan het begin van Ons Pontificaat te verzekeren dat Wij het aan uw zorgen toevertrouwde Duitse volk in innige welwillendheid blijven toegedaan en er de Almachtige God in vaderlijke genegenheid het ware geluk over zullen afsmeken dat uit de godsdienst wordt gevoed en kracht ontvangt.

In aangename herinnering aan de lange jaren toen Wij als Apostolisch Nuntius in Duitsland Ons met vreugde inzetten om de verhouding tussen Kerk en Staat in onderlinge overeenstemming en hulpvaardige samenwerking tot nut van beide te regelen en tot vruchtbare verdere ontwikkeling te brengen, richten Wij bovenal op het bereiken van dat doel thans de dringende wens welke de verantwoordelijkheid van Ons ambt ons ingeeft en toestaat.

Wij vleien Ons met de hoop dat dit, Ons innig verlangen, dat ten nauwste samenhangt met het welzijn van het Duitse volk en met een krachtige bescherming van ieders wetten, met Gods hulp tot gelukkige verwezenlijking zal komen.

Inmiddels smeken Wij, met onze beste wensen vergezeld, de zegen van de almachtige God af over u, hooggeëerde heer, en over allen die tot uw volk behoren.

Gegeven te Rome, bij de Sint Pieter, op 6 maart 1939, in het eerste jaar van Ons Pontificaat.

(Uit: 'Illustrierte Geschichte des Widerstandes in Deutschland und Europa 1933—1945', door Kurt Zentner)

DE AANSLAG OP HITLER
(1944)

20 JULI

DRS. N. K. C. A. IN 'T VELD

US State Archives

'Eindelijk een officier van de generale staf met fantasie en gezond verstand', was in juni 1944 het oordeel van Hitler over de nieuwe chef-staf van het *Ersatzheer*, de reservetroepen in Duitsland. Beroepsofficier in de *Wehrmacht*, katholiek en edelman, behoorde Claus Graf Stauffenberg tot het soort lieden dat door Hitler werd gehaat en gewantrouwd. Merkwaardigerwijze echter waarschuwde zijn instinct hem thans niet tegen kolonel Von Stauffenberg, die nu ook enige malen verscheen op de *Lagebesprechungen*: de wat informele vergaderingen over de militaire situatie, die Hitler bijna elke dag met zijn generaals hield in zijn zwaarbewaakte hoofdkwartier, de 'Wolfsschanze' bij Rastenburg in Oost-Pruisen. Von

Stauffenberg behoorde tot de wijdvertakte groep die een aanslag op Hitler beraamde. Aangezien hij de enige was die toegang had tot Hitler, was hij vastbesloten zelf de aanslag ten uitvoer te brengen, hoewel hij in Afrika een oog, de rechterhand en twee vingers van zijn linkerhand had verloren.

De tijd drong. De Duitse fronten in Rusland en Normandië dreigden te worden doorbroken. Om redenen die met de voorgenomen aanslag overigens niets te maken hadden, had de *Gestapo* tot in de kerngroep van de samenzwering arrestaties verricht. In de eerste helft van juli nam Von Stauffenberg in zijn aktentas een tijdbom mee naar de *Lagebesprechungen*. Maar toevallige omstandigheden hadden hem op het laatste

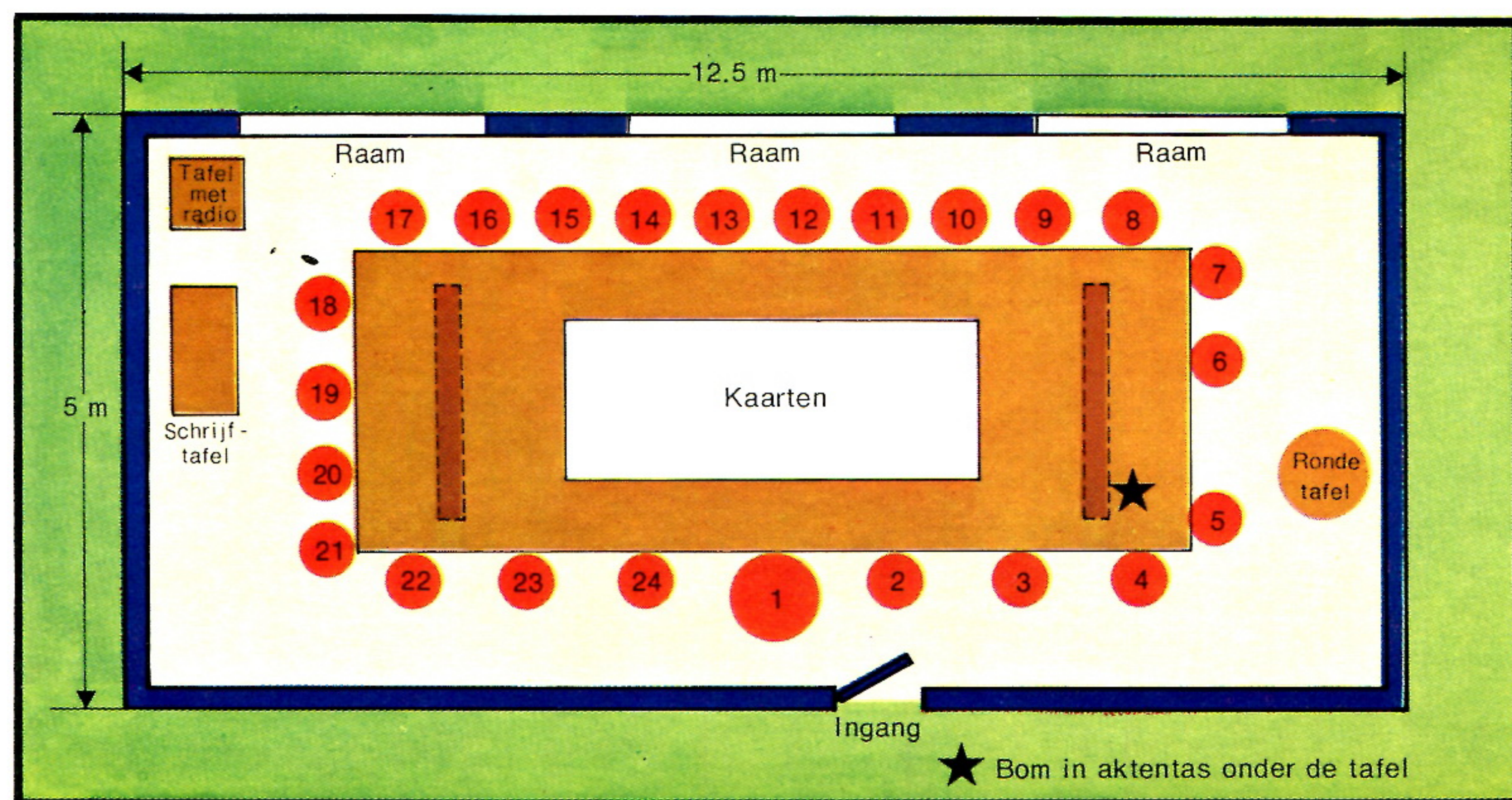
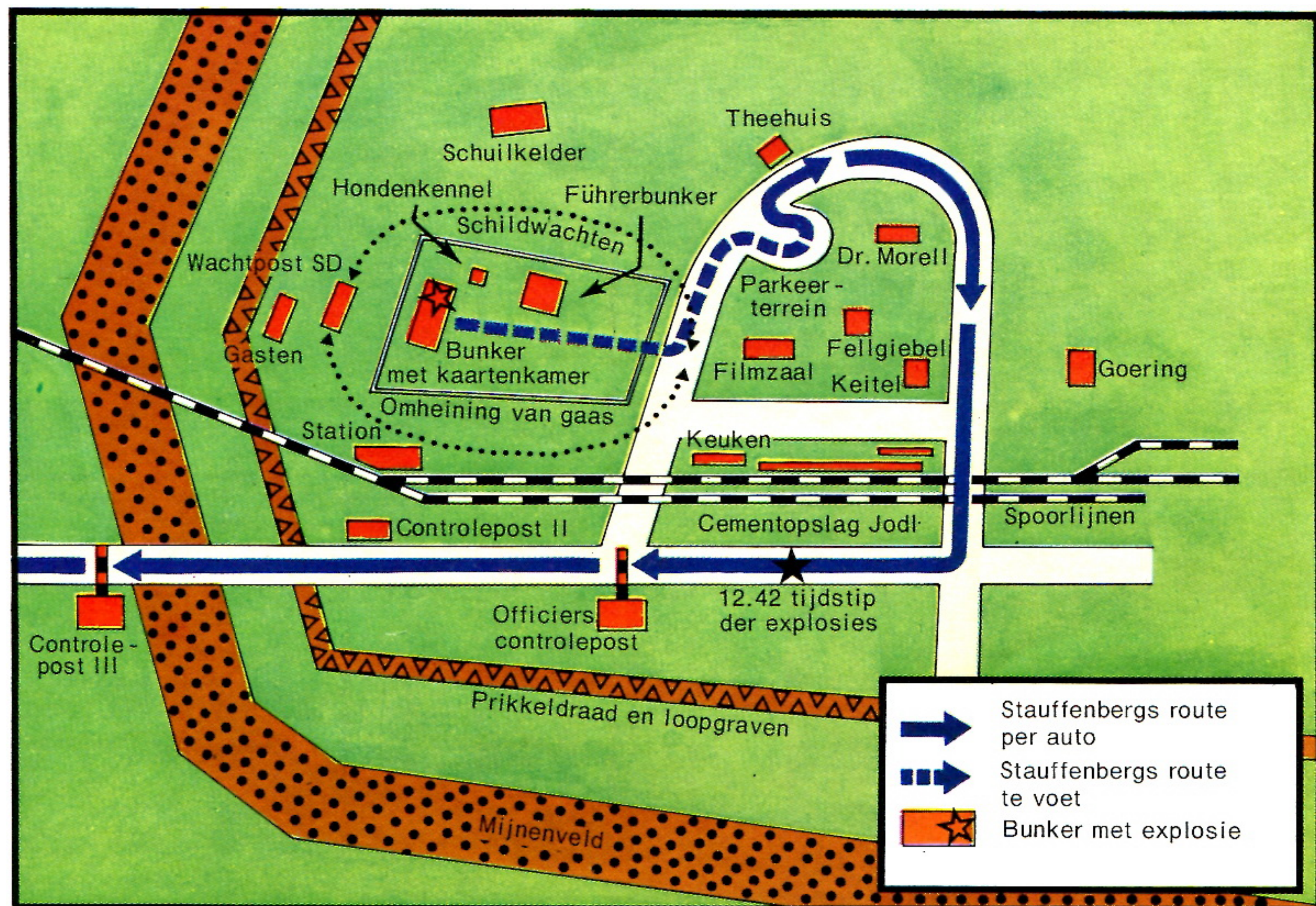
moment doen besluiten de bom niet te laten ontploffen. De volgende bespreking zou op 20 juli plaatsvinden. Dan moest het gebeuren, want verder uitstel achtten Von Stauffenberg en zijn medesamenzweers — waaronder Goerdeler, veldmaarschalk Von Witzleben en de oudstafchef van het Duitse leger, Beck — onverantwoord.

Het was op de ochtend van die warme zomerdag dat Von Stauffenberg naar Hitlers hoofdkwartier vloog. Om half één stelde hij met een speciaal voor zijn verminkte linkerhand gemaakte tang het ontstekingsmechanisme van de bom — looptijd tien minuten — in werking. In die korte tijd betrad hij de barak, waar de bespreking reeds aan de gang was, werd door Hitler met de gebruikelijke handdruk begroet, wachtte even en wist toen ongemerkt de barak weer uit te lopen. Even later hoorde hij een enorme explosie en wat hij van een afstand van zeventig meter zag, gaf hem de overtuiging dat iedereen in de vernielde barak dood moest zijn. Hij blufte zich door de gealarmeerde wachtposten heen, reed met zijn adjudant Von Haeften in zijn auto naar het vliegveld en vloog om 1.15 uur naar Berlijn terug om actief mee te werken aan de staatsgreep die zijn vrienden daar nu zouden beginnen.

Maar toen Von Stauffenberg omstreeks 4 uur aankwam in de Bendlerstrasse, waar het hoofdkwartier van het *Ersatzheer* was gevestigd, merkte hij tot zijn schrik en woede dat de andere samenzweers nog vrijwel niets gedaan hadden.

Hoe was dit mogelijk? Von Stauffenberg had de uitwerking van zijn daad overschat. Een aantal van de officieren in de barak was zwaar gewond, maar vele anderen, onder wie Hitler, waren er met een paar schrammen afgekomen. Generaal Fellgiebel, de chef van de verbindingdienst, kreeg meteen bevel alle verbindingen tussen de 'Wolfsschanze' en de buitenwereld te verbreken. Fellgiebel, die zelf tot de samenzweers behoorde, deed dat maar al te graag; op die manier zou het hoofdkwartier van de Führer voorlopig niets ervaren van de staatsgreep in Berlijn en alle greep op de gebeurtenissen verliezen. Want hoewel de aanslag op Hitler blijkbaar was mislukt, meende Fellgiebel dat de revolte tegen het regime van de Führer moest worden voortgezet.

Hij liet dit weten aan een van de conspirerende generaals in de Bendlerstrasse te Berlijn, maar deze — vermoedelijk bang geworden door het mislukken van de aanslag — gaf het bericht pas twee uur na ontvangst door aan de andere samenzweers. Toen Von Stauffenberg in de Bendlerstrasse aankwam, trachtte de chef van het *Allgemeine Heeresamt*, generaal Olbricht, de bevelhebber van het *Ersatzheer*, *Generaloberst* Fromm, ervan te overtuigen dat Hitler dood was en dat het leger in Duitsland de macht diende over te nemen. Fromm belde in de 'Wolfsschanze' veldmaarschalk Keitel op, een van Hitlers meest serviele helpers. En zie: de verbindingen bleken niet helemaal verbroken te zijn. Keitel vertelde dat er inderdaad een aanslag had plaatsgevonden, maar gelukkig was de Führer gespaard gebleven. Nu weigerde Fromm resoluut mee te doen. Von Stauffenberg voegde zich bij de redetwistende generaals. Hij zei dat hij zelf de bom had geplaatst en dat Hitler absoluut zeker dood was. Tenslotte kwam het zelfs tot een handgemeen tussen Olbricht en

Links: een opmerkelijke foto, die vijf dagen voor de aanslag werd gemaakt in Hitlers 'Wolfsschanze'. Terwijl de Führer generaal Bodenschatz begroet, staat Stauffenberg stram in de houding terzijde (links). Hij had de bom al een keer mee naar de 'Lagebesprechungen' genomen, maar toen niet tot ontploffing gebracht. Geheel rechts Keitel; achter Stauffenberg schout-bij-nacht Puttkamer.

Boven: de aanslag in kaart. Om de tafel in de kaartenkamer van het hoofdkwartier zaten 1. Hitler 2. Heusinger 3. Korten 4. Brandt 5. Bodenschatz 6. Borgmann 7. Schmundt 8. Von Puttkamer 9. Berger 10. Assman 11. Scherff 12. Buhle 13. Voss 14. Fegelein 15. Von Below 16. Günsche 17. Hagen 18. Von John 19. Büsch 20. Weizenegger 21. Von Sonnleithner 22. Warlimont 23. Jodl 24. Keitel.

Fromm, die uitriep dat alle aanwezigen onder arrest stonden. Op koele en zelfbewuste toon antwoordde Von Stauffenberg: 'U vergist zich terdege in de machtsverhoudingen, generaal. Wij arresteren u.'

Intussen waren er reeds bevelen verzonden aan de territoriale commandanten, die begonnen met de mededeling: 'Der Führer Adolf Hitler ist tot'. Veldmaarschalk Von Witzleben — hij kwam pas later poolshoogte nemen in de Bendlerstrasse en verdween weer vrijwel zonder iets gedaan te hebben — werd in die bevelen genoemd als de nieuwe opperbevelhebber van de strijdkrachten, terwijl *Generaloberst* Hoepner (wiens gedrag niet veel van dat van Von Witzleben verschilde) in de plaats van Fromm werd

gesteld. Andere orders hielden in dat alle organen van staat en partij onder bevel van het leger moesten worden geplaatst en dat de *Waffen-SS* geheel in het leger werd opgenomen. Alle hogere functionarissen van partij, SS, *Gestapo* en SD moesten onmiddellijk worden gevangengenomen, met name de *Gauleiter* en de *Höhere SS- und Polizeiführer*. Het leger moest de bewaking van de concentratiekampen terstond overnemen.

Dat alles was heel fraai; het moest alleen ook worden uitgevoerd (hetgeen alleen in Parijs en Wenen gebeurde). Maar door de overbelasting van het telexnet zagen de opstandelingen zich genoodzaakt gebruik te maken van een verbinding die ook over de 'Wolfsschanze' liep. Zo

werd Hitler in Oost-Pruisen vrij nauwkeurig ingelicht over hetgeen zich in Berlijn afspeelde, en kon hij de territoriale commandanten effectieve tegenorders geven.

Erger was dat de rebellen geen baas in eigen huis waren — en dat bijna letterlijk. Het hoofdkwartier van het *Ersatzheer* bevond zich in een groot gebouw, waarin een aanzienlijk aantal officieren werkte. De meesten wisten uiteraard van niets. Veel officieren merkten dat er iets vreemds aan de hand was en eisten ingelicht te worden. Beck en Hoepner deelden hun mee dat Hitler dood was en dat het leger, thans onder opperbevel van Von Witzleben, de macht overnam. Maar allerlei geruchten wilden dat Hitler niet dood was; de onrust bleef en steeg. Vrijwel

20 JULI 1944 IN PARIJS

De centrale van de samenzweers in Parijs is het hotel 'Majestic', de zetel van de militaire bevelhebber van Frankrijk, generaal Heinrich von Stülpnagel. Alles is hier beter georganiseerd dan in Berlijn. Nadat von Stülpnagel bericht heeft gekregen dat de aanslag op Hitler is gelukt — via de neef van von Stauffenberg, Hofacker — roept hij zijn officieren bij zich.

'De SD in Parijs moet meteen gevangen worden genomen, net als de hoge SS'ers. Bij heftige tegenstand mag van vuurwapens worden gebruik gemaakt!'

(...)

De Duitse revolutie in Parijs is begonnen, een revolutie van 'bovenaf'. (...) Later spreekt von Stülpnagel op slot la Roche-Guyon met maarschalk von Kluge. Von Kluge heeft bericht ontvangen dat de aanslag op Hitler is mislukt en maakt zich nogal druk over wat von Stülpnagel heeft gedaan, waarbij hij zwijgt over het feit dat

hij volledig van de plannen op de hoogte was.

'Stel je voor, Blumentritt — de gehele SD met generaal Oberg zal gevangen worden gezet, of dat is reeds gebeurd! Dat heeft de heer von Stülpnagel bevolen, zonder ruggespraak te houden, zonder het te melden aan zijn opperbevelhebber! Dat is toch werkelijk een zeer eigenmachtig optreden!'

Dan wendt hij zich weer tot zijn stafchef; 'Telefoneer onmiddellijk naar Parijs. Dit bevel moet ogenblikkelijk worden ingetrokken, anders sta ik nergens voor in, nergens voor!' Blumentritt kan inderdaad meteen overste von Linstow bereiken, maar het is al te laat.

Het is reeds 11 uur in de avond als von Kluge afscheid neemt van zijn gasten.

'U moet ijlings naar Parijs terugreizen,' zegt de maarschalk tegen von Stülpnagel, 'en de gevangenen meteen weer vrijlaten. U alleen bent verantwoordelijk.' Von Stülpnagel en Hofacker proberen voor de laatste maal von Kluge mee te krijgen. Hofacker herinnert er de maarschalk

onverbloemd aan dat hij zelf de aanslag en de staatsgreep heeft gewenst.

'U staat met uw woord en uw eer aan onze kant, veldmaarschalk!' zegt hij.

Von Kluge haalt de schouders op.

'Ja,' zegt hij dan geringschattend, 'ja — als dat zwijn dood was!'

Buiten geeft hij von Stülpnagel, de militaire bevelhebber van Frankrijk, te verstaan: 'U kunt uzelf beschouwen als ontheven van uw post.'

De generaal antwoordt niet, maar stafchef Blumentritt fluistert de maarschalk toe: 'Maar veldmaarschalk — we moeten hem toch helpen!'

Maar het laatste woord dat veldmaarschalk Hans-Günther von Kluge tot generaal Heinrich von Stülpnagel richt, luidt:

'Trek uw burgerkleren aan, verdwijnt u maar ergens heen!'

(Naar: 'Illustrierte Geschichte des Widerstandes in Deutschland und Europa 1933—1945', door Kurt Zentner)

niemand van de oningewijden wenste aan deze vage zaak mee te doen — en sommige ingewijden gingen ertoe neigen zich uit deze verwarde situatie terug te trekken.

Door allerlei ongelukkige toevalligheden waren de samenzweerders er nog niet in geslaagd zich te voorzien van troepen; deze waren vrij ver van de stad gelegerd. Alleen het zogenaamde Berlijnse *Wachbataillon*, dat bevel had gekregen het regeringscentrum te omsingelen en Goebbels gevangen te nemen, begon zijn opdracht uit te voeren. Maar de nationaal-socialistische indoctrinatie-officier van het bataljon haalde zijn commandant, majoor Remer, ertoe over eerst eens met Goebbels te praten. Goebbels lichtte Remer snel in: een verradersklik tracht-

Links: de ravage. De bom stond bij de pijl.

Rechts: deze foto werd nog op de dag van de aanslag gemaakt. Hitler, met een pleister op zijn hand, in gesprek met, van links naar rechts, Keitel, Goering en Bormann.

Onder: twee samenzweerders in de rechtszaal. Rechts Von Hassell, links Paul Lejeune-Jung.

Ullstein

te hem en zijn bataljon voor een *Putsch* te gebruiken; het bericht dat Hitler dood zou zijn, was een leugen. Wilde Remer misschien met de Führer zelf spreken? Dat kon. De *Reichspropagandaminister* liet zich met de 'Wolfsschanze' verbinden (dat kon nu vrij gemakkelijk) en even later hoorde Remer inderdaad de vertrouwde stem van Hitler: 'Herkent u mijn stem, Remer? Goed.' Waarop Hitler hem, een eenvoudige majoor, het oppergezag in Berlijn toevertrouwde en hem het strikte bevel gaf de opstand neer te slaan. Het *Wachbataillon*, vrijwel de enige *Wehrmacht*-eenheid op dat moment in het centrum van Berlijn, begaf zich nu langzaam maar zeker naar de Bendlerstrasse; echter niet meer om de opstandelingen te hulp te komen, maar om de opstand snel en onverbiddelijk te onderdrukken.

De avond begon te vallen. Om kwart voor zeven werden alle Duitsers, maar vooral de opstandige officieren, opgeschrikt door een *Sondermeldung* over de radio: 'Heden werd een aanslag met explosieven op de Führer gepleegd... op lichte brand- en schaafwonden na ongedeerd... zijn werk hervat... de Duce ontvangen...' Voor de meesten stond nu vast dat Hitler leefde. Maar bovendien wreekte zich nu het gebrek aan troepen en de onmogelijkheid om de radiozenders te bezetten. Het tij begon te keren. Iedere generaal, iedere officier, iedere Duitser kon nu weten dat bevelen van de 'opperbevelhebber der *Wehrmacht*' Von Witzleben orders van een muiter waren. De echte *Oberbefehlshaber*, de Führer, aan wie iedere officier de eed van trouw had gezworen, leefde en de tegenorders die uit zijn naam uit de 'Wolfsschanze' stroomden, lieten in genen dele aan duidelijkheid te wensen over.

Met het verstrijken van de uren werd ook in de Bendlerstrasse de tegenstroom steeds sterker. Von Witzleben, notabene door de rebellen tot de hoogste post verheven, verdween op een gegeven moment. Hoepner antwoordde de territoriale bevelhebbers, die hem telefonisch wezen op de flagrante tegenstelling tussen zijn bevelen en die van Hitler en Keitel c.s., dat ze zelf maar moesten uitmaken welke bevelen ze zouden op-

volgen. Er waren meer lieden naar de Bendlerstrasse gekomen die iets met de staatsgreep hadden te maken, maar het nu zo langzamerhand tijd achtten om weer weg te wezen: zo de *SA-Gruppenführer* Helldorf, chef van de Berlijnse politie, en de *SS-Gruppenführer* Nebe, hoofd van de Duitse *Kriminalpolizei* (want ook het nazidom had zijn renegaten en spijtoptanten). Het was tenslotte een kleine groep die standvastig bleef. Beck spoorde iedereen aan zich niet door het overleven van Hitler te laten ontmoedigen: 'Voor mij is deze man dood.' Olbricht was eveneens vastbesloten door te gaan, evenals zijn chef-staf, kolonel Mertz von Quirnheim. Maar de meeste andere officieren die de staatsgreep bleven steunen, waren als Von Haeften jong en van ondergeschikte rang en positie. Von Stauffenberg bleef de spil waar alles om draaide, energiek en actief; hij ging door met bevelen uitdelen, telefoneren, de terri-

toriale bevelhebbers aansporend — hoe anders dan Hoepner! — alleen de bevelen van de Bendlerstrasse op te volgen; wanneer Keitel beweerde dat Hitler nog leefde, loog hij volgens Von Stauffenberg enkel en alleen om tijd te winnen.

Hij wist maar al te goed dat niet Keitel, maar hijzelf tijd trachtte te winnen. Niet alleen die tijd ontbrak nu echter. Doordat de radio bekend had gemaakt dat er een mislukte aanslag op Hitler was gepleegd, weigerden de troepen in de buurt van Berlijn te gehoorzamen aan hun commandant, een anti-Hitler officier, die wanhopig probeerde hen alsnog naar het centrum van Berlijn te krijgen.

Voor een aantal officieren in de Bendlerstrasse zelf, die niet tot de rebellen behoorden, was de situatie eveneens duidelijk geworden. De generaals, wisten zij nu, probeerden hen met vaagheden en leugens in een *Putsch* tegen de Führer

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

te betrekken. De oversten Von der Heyde, Pridun en Herber verzamelden zich met enige anderen in een kamer, waar zij besloten tot een tegenactie over te gaan. Zonder dat de opstandelingen een paar kamers verderop het merkten, wisten zij zich van een paar machinepistolen en andere handvuurwapens te voorzien. Om ongeveer kwart voor elf waagden zij hun tegenstoot.

Het einde van de staatsgreep van de 20e juli 1944 kwam met een verwarde schietpartij op de gangen van het hoofdkwartier van het *Ersatzheer* in de Bentlerstrasse — een minigevecht binnenshuis tussen een miniem aantal officieren van de generale staf. Veel tegenweer boden de verraste rebellen niet. Om kwart over elf

Von Stauffenberg en Von Haefen. Hoepner werd op zijn verzoek slechts in arrest gesteld, Beck — als oud-stafchef van het Duitse leger vroeger Fromms superieur — kreeg toestemming zelf een eind aan zijn leven te maken. Fromm, die acht uur geleden even, even gearzeld had, handelde nu verdacht snel — dat vond de *Gestapo* later ook en dat zou hem het leven kosten. Maar dat wist hij nog niet. Even later vond op de binnenplaats van het gebouw de executie van de vier 'veroordeelden' plaats, in het koplicht van een aantal vrachtwagens. Het was nu middernacht. De *Gestapo*, die de hele dag niets had uitgevoerd, was inmiddels gearriveerd, vastbesloten haar tekortschieten op deze dag duizendvoudig te compenseren

hield de groep van Von der Heyde en Pridun in Fromms werkkamer de machinepistolen gericht op Hoepner, Beck, Olbricht, Von Stauffenberg, Mertz en Von Haefen. Vrijwel meteen dook de uit zijn arrest bevrijde Fromm op: 'Zo, mijne heren, nu doe ik met u zoals u vanmiddag met mij gedaan hebt.'

Maar Fromm deed meer en uiterst snel. Hij liet zijn gevangenen even alleen en keerde vervolgens terug met officieren van het inmiddels gearriveerde *Wachbataillon* en met een mededeling: hij had een 'krijgsraad' bijeengeroepen, die vier van de aanwezigen ter dood had veroordeeld: kolonel Mertz, generaal Olbricht, 'deze kolonel, van wie ik de naam niet meer weet, en deze eerste luitenant'. Daarbij wees Fromm op

Generaal Stieff, uiteraard ontdaan van al zijn eretekens en zelfs niet in uniform, wordt naar de zitting van de volksrechtbank geleid. Evenals de meeste andere samenzweerdere werd Stieff ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.

met een zuivering, waartegen het bloedbad van tien jaar daarvoor (de liquidatie van de SA-leiding) in het niet zou verzinken. De enkele onbetekenende schrammen die de Führer bij de aanslag had opgelopen, zouden worden gewroken.

Men kan zich afvragen wat de motieven en de doeleinden waren van von Stauffenberg en de zijnen. Men zou hen kunnen beschouwen als de

'vredespartij' binnen de Wehrmacht. In 1938 wilden ze de oorlog verhinderen waarop Hitler zo duidelijk aanstuurde; na september 1939 was hun streven erop gericht die oorlog zo spoedig mogelijk te beëindigen. Binnen het raam van die laatste doelstelling vielen tenslotte als onvermijdelijke voorwaarden de val van het Hitlerregime en een aanslag op de Führer. Von Stauffenberg c.s. waren beslist geen pacifisten. Maar ze waren niet alleen gekant tegen een door Duitsland gevoerde aanvalsoorlog — die het land belaadde met een nationaal Blutschuld — maar vonden bovendien dat Hitlers oorlogspolitiek en wijze van oorlogvoeren ronduit waanzinnig waren.

Morele beweegredenen en overtuigingen van realiteitspolitiek liepen bij de groep duidelijk door een. Dat men na München en na de succesvolle Blitzkrieg niets deed (net zo min bijvoorbeeld als een groep geestverwanten binnen het ministerie van buitenlandse zaken), was een staaltje van die realiteitspolitiek. Weliswaar beschouwde men zichzelf als experts die tegenover een gevaarlijke en waanzinnige dilettant stonden, maar voorlopig had die dilettant succes; elke actie tegen hem zou bij het merendeel van de Duitse bevolking weinig weerklank hebben gevonden.

Dat men vóór München en na juni 1941 (met name na Stalingrad), toen het aan het oostelijk front mis begon te lopen, wél wat wilde ondernemen, was al even voor de hand liggend. Voordat de westerse landen in München voor Hitler door de knieën gingen, leek een gewapend conflict onvermijdelijk (en binnen de Wehrmacht, die zich voor dat conflict nog niet sterk genoeg achtte, vermoedde men niet hoe zwak de tegenpartij was), na Stalingrad leken Hitlers successen ten einde en dook het schrikbeeld op van een Duitse nederlaag. Toen de groep na de geallieerde invasie inderdaad iets deed, speelden opportunistische overwegingen daarbij een rol. Maar toch was er ook sprake van ethische motieven, de 'Aufstand des Gewissens' — al kwam die dan rijkelijk laat. Zulke ethische motieven golden ook voor Wehrmacht-officieren die zich na het — soms toeval — bijwonen van moordpartijen ter beschikking van de samenzweerdere stelden, en voor von Stauffenberg zelf, die niet alleen vond dat er ten minste een poging moest worden gedaan om het zinloze moorden te doen ophouden, maar ook dat er eenvoudig een daad moest worden gesteld om te laten zien dat er ook 'anderen' waren geweest; zou hij die daad niet stellen, dan dacht hij 'nicht mehr weiterleben zu können'.

De samenzweerdere van de 20e juli hebben in feite niets bereikt: de oorlog heeft door hun actie geen dag korter geduurd en de Führer werd na de aanslag zo mogelijk nog ontoegankelijker en waanzinniger in zijn oorlogvoering. Maar in tegenstelling tot de conservatieve 'studeerkameroppositie' in Duitsland heeft de oppositionele Wehrmachtgroep in elk geval iets gedaan. Dat het weinig effect sorteerde, kwam voor een deel omdat ze de machtsmiddelen waarover ze beschikte, niet ten volle heeft uitgebuit. En tot het laatst toe bleef er in de actie een kiem van aarzeling; de meeste samenzweerdere hebben nooit van ganser harte 'ja' kunnen antwoorden op de vraag of de aanslag op de man aan wie ze trouw hadden gezworen, ook inderdaad geoorloofd was.

Prof. dr. A. F. Manning

DE GEALLIEERDEN
EN HET DUITSE VERZET

VERZET ZONDER VRIENDEN

PROF. DR. H. W. VON DER DUNK

Ulstein

Toen Hitler aan de macht kwam, heerste niet alleen in anti-fascistische kringen in Duitsland, maar ook in het buitenland veelal de mening dat het nieuwe bewind onmogelijk representatief kon zijn voor Duitsland. De golf van terreur en arrestaties in de eerste maanden, de verhalen over de kampen en het bloedbad van 30 juni 1934 bevestigden de indruk dat de nazi's zich alleen met geweld konden handhaven en niet konden steunen op de liefde van het volk in Duitsland.

De hoop dat een dictatuur zich niet lang zal handhaven en door een omwenteling weer ten val zal worden gebracht, vinden we wel meer, al heeft de ervaring met moderne dictaturen de scepsis inmiddels aanzienlijk vergroot. Maar in

Generaal Von Witzleben, hier in de rechtszaal, behoorde tot de kleine groep die al in 1938 verbindingen zocht met de westelijke mogendheden om hen te bewegen tot een hardere koers tegenover Hitlers politiek.

de jaren dertig was die ervaring nog jong. Geruchten over interne oppositie, over een spoedig einde van het regime doken herhaaldelijk op in de internationale pers. In de loop van de oorlog echter, toen alle verwachtingen ijdel gebleken waren, deed de tegenovergestelde voorstelling opgeld. Men ging Hitler en Duitsland vereenzelvigen en de these van de collectieve schuld van het Duitse volk onstond. Ofschoon op 20 juli 1944 aan heel de wereld duidelijk

werd dat er een actief verzet bestond — trouwens: *'Die Weisse Rose'*, de groep van de Münchener studenten, had in februari 1943 al even voor sensationeel nieuws gezorgd — bleef de publieke opinie gereserveerd. Ook de naoorlogse geschiedschrijving maakte niet veel ophef van Duitse verzetsgroepen; ongetwijfeld ook als reactie op de Duitse geschiedschrijving, die het verzet in eigen land (en dan vooral de samenzwering van 20 juli en het 'verzet der kerken') op allerlei manieren bewierookte. Dat de publieke opinie tijdens en na de oorlog daar weinig belangstelling voor had, is begrijpelijk. De emoties die de onderdrukking en de wandaden van de Duitse heerschappij overal hadden opgeroepen, stonden die belangstelling

in de weg, te meer omdat al dat verzet niets had uitgehaald.

Maar hoe lag dit voor de regeringen van de geallieerde landen? Waren zij op de hoogte van het bestaan van een Duitse oppositie en hebben zij die kaart uitgespeeld tegen de nazi-machthebbers? De contacten tussen het Duitse verzet en de geallieerden blijken in hoge mate een verkeer in één richting te zijn geweest: het waren de Duitsers die deze contacten zochten en die weinig weerklank vonden. Dit feit klinkt ook duidelijk als verwijt door in een deel van de Duitse verzetsgeschiedschrijving. De vraag blijft echter of en in hoeverre het gerechtvaardigd is. Vooropgesteld dient te worden dat van de verschillende Duitse verzetskernen alleen het verzet uit leidende kringen, van hooggeplaatste diplomaten en officieren, in aanmerking kwam voor contact met geallieerde politici. Oppositionele studenten en antifascistische kernen binnen de arbeidersbeweging hadden alleen technisch al geen toegang tot hooggeplaatste buitenlanders. Een uitzondering vormt het communistische verzet, omdat de *Kommunistische Partei Deutschland* (KPD) natuurlijk afhankelijk was van Moskou en hier dus verbindingen liepen van verzetsgroepen naar het Kremlin. Toch ging van de KPD, vooral in de jaren vóór de oorlog, bepaald geen stimulerende werking uit en het communistische verzet in Duitsland kwam autochtoon van de grond. Maar verbindingen waren er in elk geval van het begin af aan wel, zij het dat ze niet zoveel betekenden.

Naar die verbindingen, maar dan met de westelijke mogelijkheden en speciaal met Engeland, werd ook al spoedig gezocht, toen in 1938 in officiers- en diplomatenkringen een oppositie ontstond tegen Hitlers oorlogskoers. Het betrof hier, zoals bekend, slechts enkele vooraanstaande figuren.

Hun doel was de oorlog te verhinderen en zij hoopten Londen tot een hardere koers te bewegen, in de overtuiging dat het regime ten val kon worden gebracht, wanneer Hitler zijn doel niet zonder strijd zou kunnen bereiken. Generaals als Beck, Halder en Von Witzleben; de commandant van de politie in Berlijn, Hellendorff, en diplomaten zoals staatssecretaris Von Weizsäcker en Erich Kordt, legatieraad bij Von Ribbentrop, vormden de kern van deze oppositie. Anderen, zoals de ex-burgemeester van Leipzig, Carl Goerdeler, hielden nauwe voeling met hen.

In augustus 1938 voerde een van de vertrouwensmannen van de groep, Von Kleist-Schmenzin, in Londen gesprekken met Vansittard en Churchill om de Engelsen te attenderen op het bestaan van een oppositie tegen Hitlers buitenlands beleid en op de mogelijkheid van een *Putsch*. Een broer van Kordt overhandigde de Britse minister van buitenlandse zaken, lord Halifax, zelfs een boodschap van Von Weizsäcker met dezelfde strekking: als het Westen pal stond in de Tsjechische crisis, werd een omwenteling in Duitsland in het vooruitzicht gesteld. Halder en anderen hadden militaire voorbereidingen getroffen om toe te slaan. Chamberlain echter zette in de herfst van 1938 nog alles op de kaart van Hitler in zijn streven een vreedzame oplossing te bewerkstelligen. Zijn reizen naar Berchtesgaden en Godesberg en tenslotte de conferentie van München, waarbij Hitler zonder strijd kreeg wat hij wilde, sloegen alle *Putsch*-

plannen de bodem in. Nu kon men echter moeilijk van de Engelse regering eisen dat zij haar politiek zou bepalen op basis van enige zeer ondoorzichtige contacten. Hoe groot zou de achterban zijn, als de oppositie werkelijk zou toeslaan? Er stond te veel op het spel dan dat men mocht speculeren op een paleisrevolte. En het uitblijven van elke *Putsch*-poging één jaar later, toen het Westen inderdaad pal stond, zou een rechtvaardiging achteraf kunnen zijn voor de Engelse scepsis, al zit er ook in de verklaring van de oppositie iets plausibels, dat zij na de teleurstellende ervaring van München geen grond meer had om op te staan. Het blijft een vicieuze cirkel: het buitenland kón slechts rekening houden met een oppositie die reële betekenis had, en die oppositie zag de steun van het buitenland als een belangrijke voorwaarde om reële betekenis te krijgen. Wél kan men aantekenen dat de regering-Chamberlain, ten gevolge van haar verkeerde taxatie van Hitler en van de ware aard van het regime, geen oog had voor bepaalde mogelijkheden die een duidelijk antifascistisch kabinet stellig wat nader zou hebben onderzocht — al zal elke regering haar beleid altijd vooral moeten baseren op haar legale tegenspeler. En in dit geval was dat nog altijd Hitler.

In de latere oorlogsjaren waren het de mannen van 20 juli die met de geallieerde regeringen in contact trachtten te komen. Globaal gesteld toonde het kabinet-Churchill zich gereserveerd belangstellend, zonder dat het uiteraard bij zijn beleid rekening hield met de kansen op een revolte. Roosevelt en de Amerikanen echter stonden absoluut afwijzend tegenover de Duitse oppositie.

Allan Dulles, die in november 1942 voor het Amerikaanse *Office of Strategic Services* naar Zwitserland ging, had contacten weten te leggen met de verzetsbeweging van 20 juli, met name via Gisevius en Trott zu Solz. Washington was daardoor in 1943 en 1944 al vrij aardig op de hoogte van wat er werd voorbereid. Maar Dulles moest constateren dat men geen toenadering wenste. De vrees dat er een manoeuvre achter zat om een wig te drijven tussen het Westen en Rusland, speelde stellig een rol bij zijn oordeel. Bij dit laatste moet men echter ook bedenken dat president Roosevelt met zijn eis van een *unconditional surrender* ongetwijfeld bruggen had afgebroken, al gaat het niet aan een dergelijke publiekelijk en bovendien nogal geïmproviseerd geformuleerde eis te brandmerken als de definitieve nekslag voor elk Duits verzet. Wilsons ervaringen met de veertien punten en de Duitse agitatie tegen Versailles waren voor een Amerikaanse president natuurlijk geen aanmoediging zich op bepaalde toezeggingen vast te leggen. Maar stellig speelde bij Roosevelt en zijn adviseurs ook een sterk moralistische visie mee op Duitsland, dat de rekening voor zijn wandaden zou moeten betalen. In de toenaderingspogingen van mannen als Trott zu Solz of van figuren uit de kring van Von Stauffenberg zag men na Stalingrad — en toen pas was er sprake van een duidelijk complot — eerder een manoeuvre van de vroegere heersende kringen (Pruisische officieren en conservatieve diplomaten) om het oude Duitsland te redden, nu Hitler daarvoor niet meer de aangewezen man was. En die overweging vormde, zoals we weten, inderdaad een prikkel voor het Duitse verzet. Bovendien was er in die allerlaat-

ste fase van de strijd van geallieerde kant een dermate kolossale dosis materiële, ideologische en emotionele energie geïnvesteerd om het fascisme op de knieën te krijgen en waren er zulke uitgebreide en gecompliceerde afspraken en regelingen gemaakt voor de behandeling van het verslagen Duitsland, dat elke compromisvrede met een antinazistische Duitse regering iets irritants had. Wat niet wegneemt, dat de Amerikanen en ook de Engelsen te sterk de neiging hadden in het nazisme uitsluitend een vorm van Pruisisch militarisme te zien. Vandaar hun aversie tegenover alle Duitse officieren. De tragische ironie wil dat het Westen al spoedig na de oorlog juist met dié Duitse kringen zou samenwerken, waarvan het vóór 1945 de moedigste en in sommige gevallen ook vooruitstrevendste mannen vol wantrouwen had afgewezen.

ANTWOORD: NEE

In Zwitserland hadden Gaevernitz en ik nauw contact gehad met belangrijke leden van het complot.

Ze hadden ons vooruitverteld van hun plannen om Hitler te vermoorden, van de leiders die betrokken waren bij de samenzwering en van de datum die voor de coup was vastgesteld.

Onze ervaring met deze moedige anti-nazi-oppositie had ons ervan overtuigd dat er, zelfs na het bloedbad dat op een mislukking zou volgen, in Duitsland mensen moesten zijn — naast degenen die direct bij het complot betrokken waren — die ernaar verlangden van hun land te redden wat er nog van over was, voordat de waanzinnigheid van de nazi-oorlog het helemaal vernietigd zou hebben.

Wij leerden uit onze contacten met de militaire samenzweersers ook dat onze eis van onvoorwaardelijke overgave een moeilijkheid vormde voor Duitse generaals die anders misschien wel tegen Hitler hadden willen ageren.

Enige hoogstgeplaatste generaals die door de samenzweersers waren benaderd, waren niet bereid aan het complot deel te nemen en de daarmee samenhangende politieke verantwoordelijkheid op zich te nemen, omdat de eis van onvoorwaardelijke overgave zoals zij die begrepen, inhield dat Duitsland door de geallieerden even hard behandeld zou worden, of de overgave nu snel kwam door een actie van Duitsers die Hitler durfden te trotseren, of pas op een latere datum door een van Hitlers handlangers. In april 1944 hadden de samenzweersers inderdaad een speciale afgezant naar mij toe gestuurd om te informeren of er enige hoop was van het Westen betere condities te krijgen dan een onvoorwaardelijke overgave. Het antwoord was een uitdrukkelijk nee.

De houding van de geallieerden ten aanzien van de onvoorwaardelijke overgave kon niet worden veranderd. De afgezant ging met dit antwoord terug, tot wanhoop van sommige samenzweersers, van wie velen begonnen te voelen dat de Russen, die een veel soepeler houding aannamen, hun belangrijkste bondgenoot tegen Hitler waren.

(Uit: 'The secret surrender', door Allen Dulles New York 1966)
